

Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΖΗΣΗ
Πρωτοπρεσβυτέρου Καθηγητού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Α'. Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

1. Τοποχρονολογικός προσανατολισμός

Πριν από διακόσια χρόνια ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος «ο αξιολογώτερος των Ελλήνων θεολόγων μετά τον Ευγένιον Βούλαριν»¹, κατά την γνώμη του L. Petit, βρισκόταν στην Χίο, όπου είχε καταφύγει το 1786, αφού ατύχησε να εκπληρώσει τον σκοπό του θαλασσινού εκείνου ταξειδιού, να έλθει από την Θεσσαλονίκη στην Πάρο και να αφιερώσει το υπόλοιπο της ζωής του στην προκοπή της γενετείρας του. Λόγω του Ρωσσοτουρκικού πολέμου το πλοίο αναγκάζεται να αλλάξει γραμμή πλεύσεως. Προσάραξε στην Χίο, όπου σχεδόν αναγκαστικά οι κάτοικοι τον εκράτησαν ως διδάσκαλο στην περίφημη σχολή τους. Εσχολάρχησε στην Χίο επί 25 έτη, από το 1786 μέχρι το 1811² εκεί μετά δύο έτη, το 1813, ήρεμα και οσιακά άφησε την τελευταία πνοή του.

Γεννήθηκε στο χωριό Κώστος της Πάρου το 1721² εκατό ακριβώς χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821, και πέθανε οκτώ χρόνια πριν από την έκρηξή της σε ηλικία 92 ετών. Ολόκληρος ο 18ος αιώνας σφύζει από πνευματική ζωή και κίνηση, που την προκαλούν οι αξιολογώτεροι λόγιοι των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Και ανάμεσα σ' αυτούς επιφανής και μεγάλος διδάσκαλος του Γένους, ο Αθανάσιος Πάριος, που γεμίζει ενεργά με την ζωή και την δράση του ολόκληρο το δεύτερο μισό αυτού του αιώνος και την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνος, 60 ολόκληρα χρόνια. Σμύρνη, Αγιον Όρος, Κέρκυρα, όπου εμαθήτευσε, Θεσσαλονίκη, Μεσολόγγι, Χίος, όπου εδίδαξε, προδιορίζουν τοπικά τις κινήσεις του.

Εκτός από το μεγάλο διάστημα των τριών τελευταίων δεκαετιών της ζωής του, που τις περνά στην Χίο, δύο άλλοι τόποι με ισχυρή και συνεχή παραδοση Ορθοδοξίας, το Αγιον Όρος και η Θεσσαλονίκη, μοιράζονται το υπόλοιπο διάστημα της ενεργού προσφοράς του ως διδασκάλου, αφού στο Μεσολόγγι έμεινε ως διδάσκαλος, άγνωστον

πόσο ακριβώς, πάντως πολύ ολίγα έτη. Από το 1752 μέχρι το 1758 βρίσκεται στο Άγιον Όρος, την πρώτη φορά έξη περίπου έτη, ως μαθητής στην Αθωνιάδα Σχολή, των μεγάλων διδασκάλων Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου και Ευγενίου Βουλγάρεως, και ως συγκαθηγητής του τελευταίου στην συνέχεια στην ίδια σχολή. Ενωρίτερα επί επτά έτη (1745-1752) εσπούδασε στην περιφήμη Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, στην οποία μετά δύο δεκαετίες, από το 1765, θα αρχίσει τις σπουδές του ο κατά 28 έτη νεώτερος Νάξιος την καταγωγή Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης (1749-1809), στενός συνεργάτης του Αθανασίου και συμπρωταγωνιστής στο λεγόμενο κίνημα των Κολλυβάδων. Στην ίδια Σχολή εφοίτησε και ο Αδαμάντιος Κοραής, ιδεολογικός και πνευματικός τους αντίπαλος. Το 1760 βρίσκομε τον Αθανάσιο στην Κέρκυρα να παρακολουθεί μαθήματα του Νικηφόρου Θεοτόκη και μετά το σύντομο πέρασμά του από το Μεσολόγγι, όπου δρούσε ως διδάσκαλος ο συμμαθητής και φίλος του, γνωστός λόγιος, Παναγιώτης Παλαμάς, έρχεται στην Θεσσαλονίκη το 1767, όπου διδάσκει επί τρία έτη στην εκεί ακμάζουσα Σχολή (1767-1770). Το 1770 επανέρχεται στο Άγιον Όρος κληθείς διά πατριαρχικού γράμματος ως διδάσκαλος και σχολάρχης της Αθωνιάδος Σχολής, όπου παραμένει μέχρι το 1777, συμπληρώνοντας 13 περίπου έτη εγκαταβιώσεως στο Άγιον Όρος. Ακολούθησε μικρό διάστημα παραμονής του στην Πάρο το 1777³ παραδίδεται ότι «διέτριψε τότε εν τη Μονή του Αγίου Μηνά, περί ην υπήρχον τα πατρώα κτήματα». Τον ευρίσκουμε αμέσως το 1778 στην Θεσσαλονίκη και πάλιν, όπου διέμεινε μέχρι του 1786, ως σχολάρχης του «Ελληνομουσείου», επί οκτώ δηλαδή τώρα έτη, τα οποία διέκοψε, ως ελέχθη, διά να έλθει οριστικώς στην Πάρο, αλλά να προσαράξει και να μείνει έκτοτε στην Χίο επί τριάντα περίπου έτη, μέχρι του θανάτου του. Δύο ή τρία διαστήματα παραμονής του στο Άγιον Όρος, συνολικά 13 περίπου ετών, και δύο διαστήματα παραμονής του στην Θεσσαλονίκη, συνολικά 11-12 ετών, γεμίζουν την πρώτη αποφασιστική τριακονταετία της ζωής και δράσεως του Αγίου Αθανασίου.

2. Παράγοντες που κατέστησαν ανεπίκαιρη την διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου Παρίου και των άλλων Κολλυβάδων

Η σύντομη αυτή αναφορά στα τοποχρονολογικά πλαίσια της ζωής και δράσεως του Αγίου Αθανασίου εκρίθη εισαγωγικά ως απαραίτητη, για να δείξει ότι οι ζυμώσεις και οι ιδεολογικές συγκρούσεις μεταξύ των λογίων του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνος, που προσδιόρισαν αποφασιστικά την πολιτιστική και πνευματική φυσιογνωμία του νεοελληνικού κράτους μετά το 1821, κατέληξαν σε επικράτηση της μερίδος εκείνης των λογίων, η οποία με ηγέτη τον Αδαμάντιο Κοραή, ζώντα εκτός των γεωγραφικών και πνευματικών ορίων της Ορθοδοξίας, εδίχασε ιστορικά και πνευματικά το Γένος, στρέφοντάς το αποκλειστικά προς τους αρχαίους ημών προγόνους και διαγράφοντας την λαμπρή περίοδο του Μακεδονικού και του Βυζαντινού Ελληνισμού, ως περιόδους ξενικής κατοχής των Ελλήνων από τους Μακεδόνες του Φιλίππου και Αλεξάνδρου και τους Γραικορωματίους αυτοκράτορες της Κωνσταντινουπόλεως. Συνεπαριμένοι οι «προοδευτικοί» αυτοί λόγιοι από τον ενθουσιασμό των Ευρωπαίων λογίων ήδη από την εποχή της Αναγεννήσεως για τους αρχαίους Έλληνας σοφούς και επηρεαζόμενοι από την υποτιμητική για το Βυζάντιο και τους Ορθοδόξους Αγίους και Πατέρες στάση των Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών ιστοριογράφων και ειδικών, εσυκοφάντησαν και εδυσφήμησαν το Βυζάντιο, ευθυνόμενοι για τον επικρατούντα μέχρι σήμερα αντιβυζαντινισμό. Η θεωρία της «μετακενώσεως», του ξαναγεμίσματος δηλαδή του νεοελληνικού πολιτισμού από την αρχαία σοφία των Ελλήνων, την οποία δήθεν εμείς χάσαμε, πήραν όμως από εμάς οι Ευρωπαίοι και την εκράτησαν, διευκόλυνε, εκτός από την αρχαιολατρεία, να αναπτυχθεί και ο ευρωπαϊσμός, η ευρωπαϊκή τάση, η στροφή προς τα φωτισμένα έθνη της Ευρώπης, που και αυτή κυριαρχεί μέχρι σήμερα. Το «φράγκεψε» και «φράγκεμα» της παραδόσεως, που εσήμαιναν αφελληνισμό και

αποστασία, ντύθηκαν τώρα μεγαλόπορεπα το φανταχτερό ένδυμα του εξευρωπαϊσμού, του ευρωπαϊκού και πολιτισμένου, και καταξιώθηκαν⁴.

Το ίδιο ακριβώς επεχείρησε να κάνει τον 14ο αιώνα ο Ουμανιστής Βαρλαάμ ο Καλαβρός, προτρέποντας τους μοναχούς στην Θεσσαλονίκη, αν επιθυμούν να φθάσουν στην τελειότητα, να εγκαταλείψουν την προσευχή και την άσκηση, που τα ειδωνεύθηκε ως ομφαλοσκοπία, και να στραφούν στην μελέτη της φιλοσοφίας, ιδιαίτερως μάλιστα των αρχαίων Ελλήνων σοφών, «ως άνευ ταύτης ουκ ενόν αγνοίας και ψευδών απαλλαγήναι δοξασμάτων, καν εις απάθειαν αφίκηταί τις άκραν, ουδέ τελειότητός τε και αγιότητος επιλαβέσθαι, ει μη πανταχόθεν το ειδέναι συλλέξει,, μάλιστα δε της καθ' Έλληνας παιδείας Θεού γαρ και αύτη δώρον των προφήταις και αποστόλοις δι' αποκαλύψεως δεδομένων ομοίως...»⁵. Η αυτοονομασθείσα «προοδευτική» μερίς των διαφωτιστών του 18ου αιώνος αντιγράφει τον Βαρλαάμ Καλαβρό, ο δε πολυδιαφημισθείς και πολυεπαινεθείς νεοελληνικός Διαφωτισμός δεν είναι παρά ένας Νεοβαρλααμισμός, που βρήκε όμως τον 18ο αιώνα σε εποχή δουλείας και απαιδευσίας προσφορώτερο έδαφος, για να πάρει η λατινική λογοκρατούμενη Δύση τη ζεβάνς από την ελληνική αγιοπνευματική Ανατολή. Η ίδια και τότε έπαρση της δήθεν προηγμένης Δύσεως έναντι της Ανατολής «ταπεινώσω τον ἄνδρα»⁶ είπε αναφερόμενος στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, ο οποίος έγκαιρα αντελήφθη ότι η παρουσία του Βαρλαάμ εστόχευε στο να αποδείξει την υπεροχή των Δυτικών έναντι των Ορθοδόξων και σιγά σιγά να τους οδηγήσει στις αγκάλες του πάπα, στον εκλατινισμό και στην αφομοίωση. Την πρώτη ταπεινωτική ήττα υπέστη σε δημόσια συζήτηση στην Κωνσταντινούπολη με τον Νικηφόρο Γρηγορά, η οποία έγινε, επειδή προκαλούσε τους λογίους της Κωνσταντινουπόλεως να αποδείξουν τις φιλοσοφικές τους γνώσεις. Ήταν τόσο ταπεινωτική η ήττα και η αισχύνη, ώστε αναγκάσθηκε να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να επανέλθει στην Θεσσαλονίκη. Η σύγκρουση αυτή του Βαρλαάμ με τον Γρηγορά, μολονότι έγινε επί καθαρώς φιλοσοφικού επιπέδου, είχε εν τούτοις θεολογικούς και εκκλησιαστικούς στόχους. Όπως παρατηρεί ο αείμνηστος καθηγητής και ακαδημαϊκός Γρηγόριος Παπαμιχαήλ η πρόκλησης ήτο «εν των σημείων του ενωτικού αυτού προγράμματος, διότι ούτω θα απεδεικνύετο, τρόπον τινά η αδαμημοσύνη και η κενότης της βυζαντινής σοφίας, δυναμένη να πληρωθή μόνον διά της μετά της Δύσεως ενώσεως, καθ' ην οι της δυτικής σοφίας ποταμοί θα ηδύναντο να δωριφορήσωσιν, εις το αυχμούν εν επιστήμαις Βυζάντιον, παραπόταμόν τινα γνώσεως»⁷.

Διά της επιτυχούς τότε αντιδράσεως του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά εις τα σφύζοντα κέντρα της ορθοδόξου παραδόσεως, την Κωνσταντινούπολη, την Θεσσαλονίκη και το Αγιον Όρος, η Ορθοδοξία και ο Ελληνισμός, λίγο πριν από την άλωση, περιχαράκωσαν τα όρια τους, για να αντέξουν στην επερχόμενη λαίλαπα των εξισλαμισμών και των εκλατινισμών, της απαράδεκτης προπαγάνδας των Ιησουϊτών, οι οποίοι με όργανο [την Ουνία](#) και κατάλληλους συμμάχους την ένδεια και την απαιδευσία κατεσπάρατταν το σώμα της Ορθοδόξου Εκκλησίας, για να τους μιμηθούν στην συνέχεια οι Προτεστάντες μισιονάριοι. Σε τέτοιες κρίσιμες περιστάσεις για το Γένος οι πνευματικοί ηγέτες δεν χαριτολογούν ούτε αρκούνται σε απλούς φιλοσοφικούς μετεωρισμούς και απλές συζητήσεις περί Ελληνισμού και Ορθοδοξίας. Με αυξημένη ποιμαντική ευθύνη και εθνική αξιοπρέπεια παίρνουν αποτελεσματικά μέτρα για να συγκρατήσουν τον απαίδευτο λαό. Στο πλήθος των εξισλαμισμών που υπήρχε κίνδυνος να γίνουν χείμαρρος και να αφανίσουν το γένος αντιτάσσουν το [φράγμα των Νεομαρτύρων](#) και στις μεθοδείες των ιεραποστόλων καλλιεργούν σοφά και συνετά τον αντιλατινισμό και τον αντιδυτικισμό. Εγνώριζε πολύ καλά ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος γιατί απέτρεπε τους νέους να σπουδάσουν στην Ευρώπη, γιατί ο ίδιος αρνήθηκε να πράξει το ίδιο, μολονότι προσεφέρθη ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ να τον βοηθήσει, γιατί εκφραζόταν με τόση δύναμη εναντίον του πάπα και προέβαλλε τον αντίπαπα, τον [Άγιο Μάρκο Εφέσου τον Ευγενικό](#), αλλά και τα συγγράμματα του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά. Το ουνιτικό

Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης είχε εκθρέψει δεκάδες αποστατών λογίων, η Κύπρος και η Κρήτη κόντεψαν να εκλατινισθούν, όπως δεν το απέφυγαν μερικά νησιά εδώ κοντά στην Πάρο, η Σύρος επί παραδείγματι.

Αυτή λοιπόν η ποιμαντικά και εθνικά επιβαλλόμενη στάση όλων των αγίων της Τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα μάλιστα των ονομασθέντων Κολλυβάδων, δεν είχε επί της εποχής τους και μετέπειτα την επιτυχία που είχε μέσα στο Βυζάντιο η στάση [του Αγίου Γεωργορίου Παλαμά](#) απέναντι στον Ουμανιστή Βαρλαάμ, ο οποίος επεδίωκε γκρεμίζοντας τα θεμέλια της Ορθοδοξίας να διευκολύνει τον εκλατινισμό των Ορθοδόξων. Οι Κολλυβάδες, στους οποίους ανήκει ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να συνεχίζουν επακριβώς και ακλινώς να πορεύονται πάνω στην γνήσια πατερική παράδοση, τελευταίος εκφραστής της οποίας ήταν ο Άγιος Γεωργόριος Παλαμάς. Η επί μακρόν παραμονή του Αγίου Αθανασίου Πάροις στο Αγιον Όρος και στην Θεσσαλονίκη, επί 25 περίπου έτη, όπου με επιτυχία είχε δοθή η μάχη της Ορθοδοξίας εναντίον του Δυτικού Διαφωτισμού, είχε βαθειά επιδράσει και είχε διαμορφώσει τις περί παιδείας και Ορθοδοξίας θέσεις του μεγάλου Παρούση διδασκάλου. Η περίφημη φιλοκαλική αναγέννηση του ιη' αιώνος, που προέβαλε την ησυχαστική και νηπική παράδοση της Ορθοδοξίας, είχε ως δημιουργούς της τους μεγάλους εκπροσώπους της ομάδος των Κολλυβάδων, τον Άγιο Μακάριο Νοταρά, τον Άγιο Νικόδημο Αγιορείτη και τον Άγιο Αθανάσιο Πάροι. Βοήθησε τότε μάλιστα αποφασιστικά με το να μεταφερθεί από τον Παΐσιο Βελιτσκόφσκυ στη Ρωσία, στο μοναστικό κυρίως κέντρο της Όπτινα, να ενισχυθούν και εκεί οι αντιδράσεις του ορθοδόξου πληρώματος στα πρόσωπα των νηπικών και ησυχαστών Ρώσων Γερόντων, των στάρετς, εναντίον του βιαίου και σκληρού εκδυτικισμού που επιχειρούσε ο Μέγας Πέτρος, μέγας μεν πολιτικά, μικρός δε και ελάχιστος και ζημιογόνος εκκλησιαστικά και πνευματικά. Ο Ντοστογιέφσκυ, που εκφράζει την ορθόδοξη αυτοσυνειδησία του ρωσικού λαού, συνδέεται πνευματικά με τους στάρετς της Όπτινα και δι' αυτών με τους δικούς μας φιλοκαλικούς Αγίους του ιη' αιώνος και τον Άγιο Αθανάσιο Πάροι.

Είναι όντως εντυπωσιακή η προσφορά τους στην έκδοση των συγγραμμάτων του Αγίου Γεωργορίου Παλαμά, της Φιλοκαλίας, στην σύνταξη βίων και ακολουθιών αγίων, στην αποτελεσματική αντίδραση εναντίον του Παπισμού και των νέων περί παιδείας θέσεων του Γαλλικού Διαφωτισμού, οι οποίες επεδίωκαν και στην Ανατολή να εμπεδώσουν την αθεϊστική του Βολταίρου και να ξεριζώσουν τις παραδόσεις των Αγίων και των Πατέρων, καλλιεργώντας τον αντιβυζαντισμό και δυσφημώντας την Εκκλησία και τον κλήρο.

Το δυστύχημα για την νέα περίοδο του νεοελληνικού μας βίου είναι ότι το επέτυχαν. Μπορεί κανείς μετά λόγου και πολλών τεκμηρίων να ισχυρισθεί ότι επί εκατόν πενήντα χρόνια περίπου (1821-1971) η γνήσια πατερική ορθόδοξη παράδοση, που την εξέφρασε ο Άγιος Γεωργόριος Παλαμάς τον 14ο αιώνα, και την ετόνισαν οι Κολλυβάδες τον 18ο αιώνα, δυσφημισμένη και συκοφαντημένη μαζύ με τους εκπροσώπους της αγίους και διδασκάλους, μπήκε στο περιθώριο, και για όλο αυτό το διάστημα ήταν ανεπίκαιρη και απόβλητη.

Εμφανίσθηκαν μάλιστα στην συνέχεια και άλλοι παράγοντες, οι οποίοι ενίσχυσαν την περιθωριοποίηση αυτή. Η αθεϊστική προπαγάνδα του Κομμουνισμού, μετά τον Διαφωτισμό, έφερε τόνους λάσπης και μουντζούρας εναντίον της Εκκλησίας, όπου δε επεκράτησε και στην κρατική Διοίκηση συνδέθηκε με [άγριους διωγμούς εναντίον της Εκκλησίας, που ανεβίωσαν τους παλαιούς διωγμούς της αρχαίας Εκκλησίας](#). Εκατοντάδες εκκλησιών και μοναστηριών στη Ρωσία και στις άλλες ορθόδοξες χώρες των Βαλκανίων μετατράπηκαν σε κέντρα διασκεδάσεως και αθλήσεως, σε σταύλους και αποθήκες, σε μηχανουργεία αυτοκινήτων, ακόμη και σε χώρους αποθέσεως των φυσικών ανθρωπίνων αναγκών. Ότι άρχισε ο Διαφωτισμός του Μ. Πέτρου στη Ρωσία και ο εκδυτικισμός του, το ολοκλήρωσαν ο Λένιν και ο Στάλιν. Δεν είναι μάλιστα καθόλου ευκαταφρόνητη η εκτίμηση ότι τεχνηέντως και ασφαλώς με τις κατάλληλες διπλωματικές ενέργειες και κινήσεις σε διακρατικό επίπεδο κατορθώθηκε να επιβληθεί ο

Κομμουνισμός στις ορθόδοξες χώρες, στην μεγάλη και κραταιά Αγία Ρωσία, ώστε να πληγεί κυρίως η Ορθοδοξία, ενώ ο Παπισμός έβρισκε τρόπους να παρεμβαίνει υπέρ των Ρωμαιοκαθολικών στις ελάχιστες μάλιστα χώρες που επεβλήθη ο Μαρξισμός, όπως π.χ. στην Πολωνία. Το ίδιο άλλωστε είδαμε να επαναλαμβάνεται και στις ημέρες μας οι «Καθολικοί» Κροάτες μετά την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας προστατεύονται και ενισχύονται από όλους, με την επέμβαση της αποτελεσματικής διπλωματίας του Βατικανού, ενώ οι Ορθόδοξοι Σέρβοι συγκεντρώνουν όχι μόνο την διεθνή κατακραυγή, αλλά γίνονται στόχος των βομβαρδιστικών του ΝΑΤΟ, εν ονόματι μάλιστα της ειρήνης και της δικαιοσύνης, στην πραγματικότητα όμως εν ονόματι της διεθνούς υποκρισίας και των διαπλεκόμενων συμφερόντων των μεγάλων και ισχυρών.

Ο τρίτος παράγων, μετά τον Διαφωτισμό και τον αθεϊστικό Κομμουνισμό που συνετέλεσε και συντελεί στην περιθωριοποίηση των Αγίων και Πατέρων, είναι [ο Οικουμενισμός](#). Οι Άγιοι γνωρίζουν καλώς πού ευρίσκεται η αλήθεια και πού ευρίσκεται η πλάνη, ποια είναι τα όρια της Εκκλησίας, έξω από τα οποία ευρίσκονται η αίρεση και το σχίσμα. Κι ενώ η παραδοσιακή ορθόδοξη πατερική θέση είναι «μη μεταίρειν όρια αιώνια α έθεντο οι Πατέρες ημών», εδώ και αρκετές δεκαετίες με την ανάπτυξη της περιφήμου Οικουμενικής Κινήσεως τα όρια έχουν ανατραπή, και η Μία Αγία Καθολική και Αποστολική Εκκλησία δεν είναι η Ορθόδοξη Εκκλησία, η απλανώς πορευομένη επί της οδού των Αγίων και των Πατέρων, αλλά και οι μέχρι τώρα αιρετικοί και σχισματικοί Παπικοί, Προτεστάντες, Μονοφυσίτες κ.ά., είναι και αυτοί εκκλησίες, πολλές φορές μάλιστα και αδελφές εκκλησίες.

Έτσι ο «προοδευτικός» λόγιος Διαφωτιστής του Κοραή, ο «προοδευτικός» πολίτης των Κομμουνιστών και ο «προοδευτικός» οικουμενιστής θεολόγος και πιστός ασφυκτικά εγέμισαν και γεμίζουν τον πνευματικό χώρο κατά την νεοελληνική περίοδο της ιστορίας μας, καθιστώντας πολύ δύσκολη την παρουσία και επίδραση των φιλοκαλικών πατερικών θέσεων που αντιπροσώπευε ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις, και οι άλλοι Άγιοι Πατέρες. Όλα αυτά χαρακτηρίσθηκαν ως «συντήρηση» και «σκοταδισμός» και «βυζαντινισμός».

Η ανάλυση αυτή είχε σαν στόχο να δείξει ότι όσοι παλαιότεροι και σύγχρονοι εκφράζονται υποτιμητικά για τις ιδέες και την διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου το κάνουν για δύο λόγους. Είτε γιατί είναι επηρεασμένοι, χωρίς να είναι αναγκαστικά και στρατευμένοι, από τις «προοδευτικές» τάσεις που μνημονεύσαμε, των Διαφωτιστών, των Κομμουνιστών και των Οικουμενιστών, είτε γιατί αγνοούν την διδασκαλία των Πατέρων και των Αγίων που έχει μία θαυμαστή ενότητα από την αποστολική εποχή μέχρι σήμερα, και νομίζουν πως ό,τι λέγει ο Αθανάσιος Πάροις είναι προσωπική του θέση και μπορούν να την χαρακτηρίζουν ως ακραία και φανατική, ενώ είναι η παραδοσιακή θέση της Εκκλησίας.

3. Η αλλαγή του πνευματικού κλίματος καθιστά επίκαιο την διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου του Παρίου

Η κατάσταση ευτυχώς έχει αλλάξει εδώ και μερικές δεκαετίες με την επιστροφή στον οίκο των Πατέρων, τον οποίο ως άσωτοι νιοί είχαμε εγκαταλείψει, περιπλανώμενοι σε ξένες αυλές. Στις ημέρες μας παρατηρείται αξιοπρόσεκτη και ενθαρρυντική αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τα πατερικά κείμενα, ιδιαίτερα τα νηπτικά και ησυχαστικά, άνθηση του Μοναχισμού, λειτουργική και πνευματική αφύπνιση, στις οποίες μάλιστα ενεργά μετέχουν νέοι άνθρωποι, που δεν έχουν δηλητηριασθή από τους αρνητικούς παράγοντες που αναφέραμε. Ο αθεϊστικός δυτικός Διαφωτισμός και ο ευρωπαϊκός πολιτισμός δέχονται οξύτατη κριτική, αφού οι καρποί τους στην παιδεία και στον πολιτισμό είναι σαθροί και επικίνδυνοι, ο Κομμουνισμός δοκιμάσθηκε και απέτυχε,

ο Οικουμενισμός επίσης εισέρχεται στη διαδικασία κριτικής και απορρίψεως, ο δε αντιβυζαντινισμός άρχισε επίσης να υποχωρεί σε διεθνή βυζαντινολογικά συνέδρια έχει καλώς κατοχυρωθή η άποψη ότι το Βυζάντιο, το οποίο οι Έλληνες Διαφωτισταί απέρριψαν ως περίοδο της ιστορικής μας συνεχείας, έχει πλουτίσει την ανθρωπότητα με τον πνευματικό δυναμισμό του και ότι η αρνητική αντιμετώπισή του οφείλεται στις ομολογιακές προκαταλήψεις των χρονογράφων και θεολόγων του Μεσαίωνος εναντίον της Ορθοδοξίας. Χαρακτηριστική είναι η εκφρασθείσα εσχάτως (13.1.1994) στην ελληνική εκπομπή του BBC γνώμη του γνωστού μεγάλου Βρεττανού Βυζαντινολόγου Στήβεν Ράνσιμαν, με αφορμή εκδήλωση που οργάνωσε προς τιμήν του η ελληνική Κοινότης του Λονδίνου. Είπε: «**Κατά τον επόμενον αιώνα η Ορθοδοξία θα επικρατήσῃ μεταξύ όλων των ιστορικών θρησκειών, ενώ το μέλλον του Καθολικισμού και του Προτεσταντισμού είναι αβέβαιο. Η Ορθοδοξία διατηρεί το στοιχείον της πίστεως, ενώ αι άλλαι Χριστιανικά ομολογίαι κατέπεσαν εις ξηρόν Ορθολογισμόν. Μέγα σφάλμα διέπραξαν οι Δυτικοί ιστορικοί και ο Αδαμάντιος Κοραής, οι οποίοι υπετίμησαν την Βυζαντινή Αυτοκρατορίαν επιχειρούντες να συνδέσουν κατ' ευθείαν τον Νέον Ελληνισμόν με την Αρχαιότητα»⁸.**

Για το πού οδήγησε επίσης η παιδεία στην Δύση, την οποία πολλοί θαυμάζουν και χαρακτηρίζουν τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο, που την κρίνει αυστηρά, ως φανατικό και υπερβολικό, εκτός των σημερινών τραγικών αδιεξόδων, των ναρκωτικών, του AIDS, του άγχους, της διαλύσεως της οικογενείας, της οικολογικής καταστροφής κ.ά., πρέπει να μνημονεύσουμε το αξιοπαρατήρητο πόρισμα ευρωπαϊκών στατιστικών, βάσει του οποίου τα τρία τέταρτα των Ελλήνων δήλωσαν ότι ο Θεός είναι κάτι πολύ σημαντικό για τη ζωή τους, πράγμα που τοποθετεί την Ελλάδα στην πρώτη θέση μεταξύ των Ευρωπαίων πιστών. Η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου το θρησκευτικό αίσθημα κερδίζει συνεχώς έδαφος. Παντού αλλού χάνει, παρά τις γνωστές επιπτώσεις της «κρίσης των ιδεολογιών»⁹. Δεν χρειάσθηκαν στην Ευρώπη διωγμοί και πιέσεις για να καταστραφούν οι ναοί και τα σεβάσματα. Η άθεη παιδεία του Βολταίου και των άλλων Διαφωτιστών ή καλύτερα Διασκοτιστών, εναντίον της οποίας στρεφότανε ο Αθανάσιος Πάριος, ελεύθερα έκανε μόνη το έργο της. Ένα συγκλονιστικό πάνω σ' αυτό στοιχείο είναι ότι ενώ στην Ελλάδα κτίζονται νέες εκκλησίες και ανακαίνιζονται οι παλιές, στην Ευρώπη πωλούνται και μεταβάλλονται σε γκαλερί τέχνης, δικηγορικά και αρχιτεκτονικά γραφεία, αίθουσες συναυλιών, σχολές χορού, αδεία, καταστήματα ρούχων, σούπερ μάρκετ και διαμερίσματα προς ενοικίαση, γιατί πλέον οι ιερείς χωρίς τον οβολό των πιστών, που δεν εκκλησιάζονται, δεν μπορούν να τις συντηρήσουν. Διακωμαδώντας μάλιστα αυτήν την κατάπτωση της Ευρώπης το περιοδικό που δημοσιεύει αυτήν την είδηση καταλήγει με το σλόγκαν «Αγόρασε και συ μια Εκκλησία. Μπορείς»¹⁰.

Κατασταλαγμένη η νέα αυτή, ανεπηρέαστη από ξενικές επικρίσεις, συνείδηση των Ορθοδόξων Ελλήνων για τους δυσφημισθέντες Κολλυβάδες, βρίσκεται στις πράξεις εντάξεως των δύο από αυτούς, του Νικοδήμου του Αγιορείτου το 1965 και του Αθανασίου Παρίου το 1994, στο Αγιολόγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας, ενώ ο τρίτος μεγάλος της ομάδος, ο Μακάριος Νοταράς τιμάται ως άγιος ήδη από της εκδημίας του¹¹. Δύο νέοι Άγιοι, Κυκλαδίτες μάλιστα, παρά τις εναντίον τους άδικες κριτικές μερικών λογίων, ακόμη και θεολόγων, υψώνονται και τιμώνται επάξια. Στον Άγιο Νικόδημο έχουν αφιερωθή ήδη αρκετοί ναοί, ακόμη και μοναστήρια, και στον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο αφιερώθηκε ήδη η πρώτη εκκλησία, αυτή που εθεμελίωσε χθες στην γενέτειρά του, στον Κώστο, ο σεβασμιώτατος ποιμενόρχης Παροναξίας κ. Αμβρόσιος. Ευχόμαστε γρήγορα να ανεγερθούν και άλλοι ναοί προς τιμήν του.

4. Δειγματοληπτική αναφοοά σε επίκαιρες θέσεις του Αγίου Αθανασίου. Οι απόψεις του για την παιδεία.

Υπάρχει λοιπόν εντυπωσιακή και ελπιδοφόρα αλλαγή του πνευματικού κλίματος, η οποία επανασυνδέει το Γένος με τις παραδόσεις και τον πολιτισμό του και καθιστά πάλιν επίκαιρη την διδασκαλία του Αγίου Αθανασίου Παρίου, που ταυτίζεται με τη διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά μερικές από τις βασικές πτυχές της διδασκαλίας του, επιμένοντας ιδιαίτερα στις απόψεις του για την πολυπαθή και ταλαιπωρούμενη σήμερα παιδεία.

α'. Αντιπαπισμός - Αντιδυτικισμός

Είπαμε ήδη προηγουμένως ότι η Ορθόδοξη Ανατολή κατά τους σκληρούς χρόνους της δουλείας αντιμετώπιζε εκτός από τον κίνδυνο του εξισλαμισμού και τον κίνδυνο του εκλατινισμού, που απειλούσαν να αφανίσουν το Γένος. Την προκλητική αυτή επίθεση των Δυτικών μιστιοναρίων την αντιμετώπισε την περίοδο αυτή με επιτυχία το φιλοκαλικό πατερικό κίνημα των ονομασθέντων Κολλυβάδων, επιφανές μέλος του οποίου ήταν και ο Αθανάσιος Πάριος. Τις υποτιμητικές και συκοφαντικές για τους Αγίους της Ορθοδοξίας διαδόσεις της δυτικής προπαγάνδας αντιμετώπισαν οι Κολλυβάδες προβάλλοντας τον άγιο βίο τους και τα σοφά τους συγγράμματα, ιδιαίτερα εκείνων τους οποίους είχαν βάλει στο στόχαστρό τους οι Δυτικοί, γιατί ήσαν αποτελεσματικοί και επικίνδυνοι αντίπαλοι τους, όπως ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και ο Άγιος Μάρκος Εφέσου ο Ευγενικός¹². Γνωρίζουμε πολύ καλά τους αγώνες και τους κόπους των Αγίων Μακαρίου Νοταρά και Νικοδήμου Αγιορείτου για την έκδοση των έργων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, τον οποίον λυσσωδώς συκοφαντούσε και πολεμούσε η λατινική προπαγάνδα. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησε και ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος συνεκδίδοντας σε ένα βιβλίο τον βίο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, που γράφτηκε από τον Άγιο Φιλόθεο Κόκκινο, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, και τον «Αντίπαπα», όπως ονόμασε τον Άγιο Μάρκο Ευγενικό, για τους υπερθαύμαστους αγώνες και τα ηρωικά του παλαίσματα εναντίον του πάπα, τα οποία εκθέτει με βάση πλήθος ιστορικών πηγών και στοιχείων. Δύο μικρά αποσπάσματα, ένα για τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά και ένα για τον Άγιο Μάρκο Εφέσου τον Ευγενικό αρκούν για να δείξουν το αγωνιστικό του φρόνημα. Γράφει για τον πρώτο: «Ιδού λοιπόν Χριστιανοί, πόσον ωφέλιμος είναι ο βίος του θείου τούτου Γρηγορίου επειδή γαρ το ἅγιον του λείψανον ὅπου είναι μία ορατή βεβαίωσις, εις ἔνα μόνον μέρος τῆς γῆς καὶ εἰς μίαν Εκκλησίαν μέσα ευρίσκεται κλεισμένον καὶ τὰς ιάσεις ὅπου επιτελεί, ὄλοι δεν τὰς βλέπουσι, οὐδέ ὄλοι τὰς μανθάνουσι, διά τούτο τῷρα από τὸν θαυμάσιον βίον τοῦ θέλετε μάθη καὶ βεβαιωθή ὅλα αυτά οπού είπαμεν ἔως τῷρα πρώτον δηλαδή πῶς είναι ἅγιος τῆς Εκκλησίας, καὶ οἱ μιαρώτατοι παπισταί υβρίζουν καὶ βλασφημούν ἀδικα τὸν ἅγιον τοῦ Υψίστου δεύτερον, πῶς δεν είναι ἀπλῶς ἅγιος, αλλὰ ἐνας από τους μεγίστους ιεράρχας καὶ φωστήρας τῆς οικουμένης τοίτον, ὅτι καὶ εκ τῆς τούτου αγιότητος αναδείκνυται τῆς ανατολικῆς Εκκλησίας ἡ αλήθεια καὶ εκ τουναντίον τὸ ψεύδος τῆς δυτικῆς, ὅτι εκ του καρπού τὸ δένδρον γινώσκεται τέταρτον, ὅτι δείχνοντας εκ τούτου τὴν αλήθειαν καὶ αγιότητα τῶν δογμάτων τῆς ανατολικῆς Εκκλησίας εὔκολα ημπορεῖς νὰ συμπεράνῃς εκ τούτων καὶ τὴν ευκληρίαν οπού ἔχει πρὸς γονιμότητα αγίων τέκνων εδικῶν τῆς καὶ ὅχι μόνον λογικῶς νὰ συμπεράνῃς, αλλὰ καὶ πραγματικῶς, απαριθμῶντας, εάν δύνασαι τους υπέρ αριθμόν πληθυνομένους αγίους, μετά τὸ σχίσμα καὶ ούτω Θεού διδόντος νὰ σαλπίσῃς τὰ νικητήρια, αποφράτοντας με τὴν πραγματικήν αλήθειαν τὰ μιαρά καὶ απύλωτα στόματα». Καὶ για τὸν Άγιο Μάρκο Ευγενικό γράφει στὸν «Αντίπαπα»: «Τούτον λοιπόν εγὼ Χριστιανοί Ορθόδοξοι, ανάμεσα εἰς πολλούς ἄλλους, ἡ να ειπώ καλλίτερα καὶ υπέρ πολλούς ἄλλους τοιούτους αγίους, εἰς ὄλα τὰ Ορθόδοξα τῶν πιστῶν συστήματα τὸν αγιώτατὸν Μάρκον τῆς Εφέσου παρρησιάζω

σήμερον. Μάρκον εκείνον λέγω, τον οποίον η Ανατολή ανέτειλεν, αλλ' η Δύσις έφριξε. Μάρκον εκείνον, το καύχημα της Ασίας και μάστιγα της Ευρώπης. Μάρκον εκείνον, τον φωστήρα της Ανατολικής Εκκλησίας και κεραυνόν της Δυτικής αγερωχίας. Μάρκον εκείνον, το στόμα των θεολόγων, την δόξαν των Ορθοδόξων, τον υπερθαύμαστον αθλητήν, τον μόνον αήττητον και αδαμάντινον ἀνθρωπον»¹³.

Ακολουθώντας τέτοιους αγίους ο Αθανάσιος εμαστίγωσε και αυτός την Ευρώπη δικαίως, την Ευρώπη της αθεϊας και του αντιεκκλησιαστικού πνεύματος, την ανατρεπτική και αναρχική Ευρώπη, στην παρεξηγημένη Αντιφώνησή του, η οποία ως υπότιτλο έχει τα εξής: «Προς τον παράλογον ζήλον, των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων, δεικνύσα, ότι μάταιος και ανόητος είναι ο ταλανισμός οπού κάνουσι του γένους μας και διδάσκουσα ποία είναι η όντως και αληθινή φιλοσοφία. Τούτοις προσετέθη και παραίνεσις αφελιμωτάτη προς τους αδεώς πέμποντας τους υιούς των εις την Ευρώπην χάριν πραγματείας». Και μόνον από τον τίτλο συμπεράίνει κανείς ότι προσπαθεί να στηρίξει την αξιοπρέπεια του Γένους και την εμπιστοσύνη των Ελλήνων στις αξίες του πολιτισμού των απέναντι στους Γραικύλους, τους πρόθυμους να υποκλιθούν στους ξένους και να τα παραδώσουν όλα σ' αυτούς. Ως προς την σύσταση να μη στέλνουν αδεώς οι γονείς τα παιδιά τους στην Ευρώπη για σπουδές, γιατί εκεί εμφωλεύουν πολλοί κίνδυνοι, αυτό είναι κατ' εξοχήν επίκαιρο σήμερα και θα το επικριθούσαν χιλιάδες γονείς που στέλνουν εξ ανάγκης τα παιδιά τους να σπουδάσουν σε ξένα πανεπιστήμια και που τα βλέπουν τις περισσότερες φορές να χάνονται για τον Ελληνισμό και την Ορθοδοξία, όχι μόνο σωματικά, γιατί παραμένουν συνήθως έξω εκεί που σπουδάζουν, αλλά και πνευματικά, γιατί αφομοιώνονται οι περισσότεροι από το περιβάλλον.

β'. Προβολή των Πατέρων και της λειτουργικής ζωής

Όπως και οι λοιποί Κολλυβάδες, έτοι και ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις αγωνίζεται να διδάξει την ορθόδοξη πίστη και ζωή συγγράφοντας σχετικά έργα, όπως το περίφημο δογματικό του έργο, Επιτομή, είτε Συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων, μεταξύ πολλών άλλων σχετικών, πάντοτε με βάση τους Πατέρας της Εκκλησίας και αναπτύσσοντας πλήθος λειτουργικών θεμάτων, για τον Μέγα Αγιασμό, για τις άγιες εικόνες, για τα αναθήματα και αφιερώματα, τα σκεύη, τα άμφια, τα μνημόσυνα, την γονυκλισία της Πεντηκοστής, [τον αναβαπτισμό των Λατίνων](#) και των βρεφών που έλαβαν βάπτισμα ανάγκης και πολλά άλλα. Σημαντική είναι επίσης και η αγιολογική του προσφορά με την σύνταξη βίων και ακολουθιών πολλών αγίων¹⁴. Όλα αυτά ταιριάζουν απολύτως σήμερα που ζούμε αυτήν την νεοπατερική αναγέννηση που χαρακτηρίζεται συν τοις άλλοις από το πλήθος των πατερικών και λειτουργικών εκδόσεων.

γ'. Οι απόψεις του για την παιδεία

Θα τελειώσουμε την ενδεικτική αυτή αναφορά μας με ορισμένες από τις θέσεις του για την παιδεία. Ήταν όντως μέγας διδάσκαλος του Γένους ο Αθανάσιος. Κατηνάλωσε τη ζωή του στο έργο της σχολικής διδασκαλίας, όπου διακρίθηκε για την ευρύτητα του πνεύματός του. Στην Αντιφώνησή γράφει: «Δεν ημπορούμεν να αρνηθώμεν ότι είναι φυσικός ο πόθος της μαθήσεως και αξιωματική φωνή είναι εκείνη του Αριστοτέλους η

λέγουσα ότι πάντες οι άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται». Στο έργο του Ρητορική πραγματεία, όπου, στηριζόμενος κυρίως σε αρχαίους ρήτορες, Ερμογένη, Δημοσθένη και άλλους, αναλύει τα είδη του ρητορικού λόγου και εκτιμά ότι η γνώση των κανόνων της Ρητορικής είναι απαραίτητη για τον κήρυκα του Ευαγγελίου, εκφράζει στον πρόλογο τον ενθουσιασμό του γιατί βρήκε την Ρητορική του Ερμογένους, για την οποία λέγει ότι είναι πολυτιμότερη και από το χρυσούν δέρας του Ιάσωνος: «Εκείνο τε γαρ χρυσού ποίησιν, ως ο λόγος, διά χημείας εδίδασκε, και τούτο τους χρυσού τιμιωτέρους και κρείττονας λόγους, οιονεί διά χημείας, της ευμεθόδου γυμνασίας, ως ἀριστα υποτίθησιν γίνεσθαι. Αγαλλιασάμενος ουν επί τούτοις ως ο ευρίσκων σκύλλα πολλά, την βίβλον μεταγραφάμενος είχον, εγκολπίου παντός τιμαλφέστερον περιφέρων».

Άριστος χειριστής της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, όπως φαίνεται από τα διασωθέντα επιγράμματα και τις ακολουθίες που συνέθεσε, εξόπλιζε τους μαθητάς του, στους τόπους που εδίδαξε, με τέτοια αρχαιομάθεια, που θα την ζήλευαν σήμερα και οι καθηγητές των Φιλοσοφικών Σχολών, αφού ούτε οι ίδιοι, ούτε πολύ περισσότερο οι μαθητές τους, ημπροσούν να χρησιμοποιούν αρχαϊζουσα γλώσσα, όπως εκείνος. Εντυπωσιασμένος από την ευρυμάθεια του διδασκάλου του ο μαθητής του στην Χίο, Άγιος Νικηφόρος ο Χίος εχάραξε τα εξής επάνω στην επιτάφια πλάκα:

**Υπήρξε και γαρ μαθήσεως παντοίας
ταμείον σεπτόν της θύραθεν και θείας.
Θείων εννοιών πανσεβάσμιος θήκη
και των ιερών θεολόγων προθήκη.**

Αυτή η εκτίμηση, ότι ενδιαφερόταν για το σύνολο της σοφίας, την θύραθεν και την θεία, που τις δίδασκε στους μαθητές του με βάση τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τους Πατέρες της Εκκλησίας, αποδίδει καλώς το παιδευτικό έργο του Παριόν, με την συμπλήρωση ότι ήθελε και επεδίωκε η παιδεία και η μάθηση να είναι συνδεδεμένα με την ευσέβεια και τον φόβο του Θεού, για να έχει καρπούς αγαθούς. Η έξω σοφία, η κοσμική, δεν είναι αυτοαγαθόν από την καλή ή κακή χρήση της, εξαρτάται ο θετικός ή αρνητικός χαρακτήρας της, όπως γράφει πάλι στην Αντιφώνηση: «Οι έχοντες την έξω σοφίαν πολύ ωφέλησαν την Εκκλησίαν. Και πάλιν άλλοι αυτήν μεταχειριζόμενοι εκ του εναντίου, πολλήν βλάβην και ταραχήν επροξένησαν εις την Εκκλησίαν του Χριστού. Ωστε η έξω σοφία δεν είναι από την εδικήν της φύσιν, ούτε κακή ούτε καλή. Άλλα από την μεταχείρισιν των εχόντων αυτήν γίνεται καλή ή κακή».

Στον Αδαμάντιο Κοραή γράφει, όπως απέδωσε το κείμενο της επιστολής ο π. Νικόλαος Αρκάς: «Πρέπει να ξέρης και να παραδέχεσαι, αγαπητέ μου, πώς εμείς κάθε σοφία και γνώση, που είναι, συνδυασμένη με την ευσέβεια, τη θεωρούμε μέγα απόκτημα και απ' όλα τα αγαθά το κάλλιστο και υπέρτερο. Και γιατί όχι; Είναι πράγμα που κι' αυτοί οι θείοι κι' εξαίρετοι άγιοι Πατέρες πάρα πολύ εκαλλιέργησαν σ' όλη τη ζωή τους. Και κείνοι εδιάλεξαν ό,τι καλόν ευρήκαν και στους άλλους το μετέδωκαν για νάρχεται η ωφέλεια κοινή. Δίχως όμως την ευσέβεια όχι μόνο δεν την θαυμάζουμε τη σοφία, αλλά τη θεωρούμε μισητή και απόβλητη... Σοφία πραγματική είναι η τήρηση των εντολών του Χριστού και η κάθαρση της ψυχής από τα αισχρά πάθη. Σοφία είναι η όσο το δυνατόν προσκόλλησι στο Θεό, η απόκτησι της δικής του σοφίας που είναι και τροφή της ψυχής και η οποία εικονίζει την μέλλουσα ευδαιμονία, χορηγεί δε και την προσωρινή εδώ. Για τούτο και ο Χριστός που ήλθε στον κόσμο να μας ανοίξῃ το δρόμο προς εκείνη την κατάσταση, τη μακαρία, δεν έκαμε αυτό διδάσκοντάς μας γεωμετρία ή αστρονομία ή

αποκαλύπτοντάς μας της φύσεως απόκρυφες δυνάμεις»¹⁵. Στις θέσεις του αυτές χωρίς αμφιβολία ο Άγιος Αθανάσιος είχε ως βάση τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά και όλη την προηγουμένη πατερική παράδοση, γι' αυτό και είναι τελείως άδικες οι κρίσεις συγχρόνων λογίων, σύμφωνα με τις οποίες «ανήκει εις την παράταξιν των υπερουσιακών καλογήρων και λαϊκών, των μετά πείσματος και φανατισμού εμμενόντων εις την διατήρησιν της κακώς υπ' αυτών εννοουμένης "παραδόσεως", καταπολεμούντων δε πάσαν πρόσδοτον και εξέλιξιν» και ότι δήθεν κατά τον Άγιο Αθανάσιο «απόβλητος από την λογικήν του Χριστού ποίμνην θεωρείται πας αναγινώσκων, πλην των θείων Γραφών και των Πατέρων, βιβλία προερχόμενα εκ της Ευρώπης».

Όπως είδαμε, ο Αθανάσιος δεν απαγόρευε την χρήση άλλων βιβλίων, τα οποία και ο ίδιος χρησιμοποιούσε και στους μαθητές τα εδίδασκε, όπως έκαναν και οι Πατέρες. Πίστευε ορθώς ότι η θύραθεν σοφία δεν οδηγεί στην τελειότητα και στην αγιότητα, στην απόκτηση των αγαθών της βασιλείας του Θεού, και ότι η χρησιμότητά της περιορίζεται εδώ στην γη. Είναι πάντως χρήσιμη ακόμη και στην θεολογία, η οποία, όπως γράφει στην Επιτομή, «ει και υπερφυσικάς χρήται αρχαίς, δηλαδή ταῖς εκ της θείας Γραφής μαρτυρίαις, ου μέντοι ανεπιδεής εστι και της εκ των ἔξωθεν λόγων βοηθείας, πολλαχού δε και φυσικώ χρήται λόγω, εν τε αποδείξει και σαφηνείαις χρήζουσι θεωρήμασι».

Το πώς αντιλαμβανόταν ο Αθανάσιος το διδασκαλικό λειτουργημα, συνδεδεμένο δηλαδή μόνο με την προσφορά και όχι την απολανή χρημάτων και αξιωμάτων, φαίνεται και από την ζωή του. Κατά την τελευταία παραμονή του στην Θεσσαλονίκη τον καλεί το Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη να αναλάβει την διεύθυνση της Πατριαρχικής Σχολής. Του δίδει και οικονομικά κίνητρα και υπόσχεση μητροπολιτικής έδρας. Απαντά: «Τας μεν αρχιερατείας τιμώ και προσκυνώ, αλλ' εγώ δεν είμαι άξιος. Αν εκαταλάμβανα ότι έκαμνα περισσότερον καρπόν εις την βασιλεύουσαν πόλιν, ήθελα έλθει αυτόκλητος. Επειδή όμως, ως στοχάζομαι, αυτού είναι κάποια εμπόδια, διά τούτο άφετέ με, παρακαλώ, εδώ εις τα πέριξ, να ωφελώ όσον δύναμαι τους αδελφούς μου και το Γένος μου»¹⁶.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η επίσημη ένταξη του Αθανασίου στο Αγιολόγιο της Εκκλησίας ανασύρει τον λύχνον από τον μόδιον, όπου τον κρύβαμε τόσα χρόνια πικραμένοι από τις άδικες κρίσεις και επιφυλάξεις μερικών λογίων, οι οποίοι είτε παρασύρθηκαν από σκόπιμες συκοφαντίες εναντίον του, είτε από άγνοια της πατερικής παραδόσεως δεν κατενόησαν την διδασκαλία του. Είναι πλέον καιρός να τον θέσουμε επί την λυχνίαν για να φωταγωγήσει «πάσι τοις εν τη οικίᾳ». Η αφιέρωση τόσων εισηγήσεων από το Συνέδριο μας δείχνει την σπουδαιότητα του προσώπου και του έργου του. Ας αποτελέσει αυτό μία αρχή, ώστε στην συνέχεια το Ιερόν Προσκύνημα της Εκατονταπλιανής να φροντίσει για την έκδοση των Απάντων του, αφού προηγουμένως γίνει η σχετική εργασία για τα μέχρι τώρα ανέκδοτα έργα του, ως και για την σύνταξη μιας συνθετικής συγκροτημένης μονογραφίας για το πρόσωπο και το έργο του, όπου με αντικειμενικότητα και εικελησιαστική ευαισθησία θα ιστορηθούν και θα εκτιμηθούν τα κατ' αυτόν. Ο π. Νικόλαος Αρκάς έκανε πολύ καλή αρχή και πρέπει να την συνεχίσουμε.

Β'. Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

1. Κολλυβάδες ή Ησυχασταί:

Η επιλογή του θέματος αυτού στο παρόν συνέδριο της Πάρου, που οργανώθηκε με την εμπνευσμένη πρωτοβουλία του σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Παροναξίας κ. Αμβροσίου και της Διοικούσης Επιτροπής του Ιερού Προσκυνήματος της Παναγίας Εκατονταπυλιανής, έχει διπλό στόχο. Να παρουσιάσει εν πρώτοις τον βαθμό, την έκταση της χρησιμοποίησεως [του Αγίου Γοργού Παλαμά](#) στα συγγράμματα και στην διδασκαλία του μεγάλου Παρίου Θεολόγου.

Δεν κομίζομεν γλαύκα εις Αθήνας. Είναι σχεδόν γνωστά τα στοιχεία εις τους ερευνητάς και ως προς τον Άγιο Αθανάσιο, αλλά και ως προς τους δύο άλλους συγχρόνους του θεολόγους, τον Άγιο Μακάριο Νοταρά και τον Άγιο Νικόδημο Αγιορείτη. Εργάσθηκαν και οι τρεις για την ενίσχυση της ορθοδόξου αυτοσυνειδησίας, για την προστασία της Παραδόσεως, απέναντι σε ισχυρές αλλοτριωτικές επιδράσεις, απέναντι στο νεωτεριστικό πνεύμα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επαναστάσεως, το οποίο εσάρωσε την Ευρώπη κατά τον 18ο αιώνα, πέρασε όμως, εξασθενημένο βέβαια λόγω άλλου κλίματος, και στην Ορθόδοξη Ανατολή. Βασικά γνωρίσματά του η αθεϊα, ο αντικληρικαλισμός, ο ορθολογισμός και η εικοσμίκευση. Ολόκληρο το οικοδόμημα του χριστιανικού πολιτισμού σείσθηκε εκ θεμελίων. Η εμμονή σε θρησκευτικές παραδόσεις του παρελθόντος χαρακτηρίσθηκε ως δεισιδαιμονία και σκοταδισμός, κάθε είδους αυθεντία γελοιοποιήθηκε, όπως και κάθε παραδοσιακό παιδαγωγικό μέσο, ως μοναδικό δε κριτήριο αληθείας, ως αληθινό φως, που φωτίζει και ανυψώνει, προεβλήθη η νέα θεότης, η ratio, ο ορθός λόγος, η επιστημονική γνώση. Σε επίπεδο επίσης πρακτικής εφαρμογής αυτών των αρχών του υλισμού και της αθεϊας γελοιοποιήθηκαν οι παραδοσιακές αρετές της νηστείας, της εγκράτειας, της σωφροσύνης, και προεβλήθη ένας χονδροειδής ευδαιμονισμός που απέβλεπε στην ικανοποίηση του στομάχου και της σάρκας, η κοιλιοδουλεία δηλαδή και ο πανσεξουαλισμός. Κάθε τι το εκκλησιαστικό απορρίφθηκε ως μεσαιωνικό και αναχρονιστικό, ενώ κάθε τι το κοσμικό αξιολογήθηκε ως πρόδοσς και εκσυγχρονισμός. Η εικοσμίκευση θρονιάσθηκε μεγαλόπρεπα και στον θεωρητικό και στον πρακτικό βίο, στην θεωρία και στην πράξη.

Οι αρχές αυτές του «Διαφωτισμού» προσδιώρισαν έκτοτε και εξακολουθούν να προσδιορίζουν μέχρι σήμερα την ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού, με εμφανή βέβαια τα μελανά τους σημεία και με πικρή τη γεύση των ποικίλων αδιεξόδων για τους λαούς της Δύσεως και για τους εκδυτικισθέντας ή εκδυτικιζομένους λαούς, όπως είναι σε προχωρημένη μάλιστα φάση ο ελληνικός λαός, αλλά και άλλοι ορθόδοξοι λαοί που επιθυμούν δικαιολογημένα, για τους έχοντας κοσμικά κριτήρια, να απαλλαγούν από την υλική φτώχεια και να εισέλθουν στον παράδεισο της υλικής ευημερίας, με το σκληρό τίμημα της αλλοτριώσεως και του αφανισμού της ιδιοπροσωπείας των.

Στην Ευρώπη παρόμοιες διεργασίες είχαν αρχίσει ήδη από του τέλους της πρώτης χιλιετίας, που ενισχύθηκαν στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας, μετά το σχίσμα, ερήμην της Ορθοδοξίας, η οποία θα μπορούσε συνθετικά να αποτρέψει και για λογαριασμό της Δύσεως την ολοκληρωτική αποδέσμευση από την Παράδοση και την άμβλυνση των νεωτεριστικών τάσεων μέσα στο χωνευτήριο της αγιοπνευματικής εμπειρίας και της αληθινής φιλοσόφου ζωής, του αληθινού φωτισμού, που βιώνεται εμφαντικά στον Μοναχισμό, αλλά και στην καθημερινή λειτουργική ζωή και πράξη της κοινότητος, της συνάξεως. Αυτονομημένη όμως τώρα η Δύση και ξεκομμένη από την Ανατολή, στην οποία επί χίλια χρόνια μαθήτευε, έδωσε κατ' αρχήν και σε επίπεδο εκκλησιαστικό κακό παράδειγμα με τις καινοτομίες στο δόγμα και στα ήθη, ενίσχυσε τον ανθρωποκεντρισμό και τον αυταρχισμό στο πρόσωπο του αλαθήτου πάπα, καταξίωσε τον ορθολογισμό με την αριστοτελική φιλοσοφία και τον σχολαστικισμό και έστρεψε τον Μοναχισμό προς κοινωνικές και επιστημονικές δραστηριότητες. Δεν άργησε γι' αυτό να ξεπηδήσουν μέσα από αυτές τις διεργασίες η Αναγέννηση, η Μεταρρύθμιση και ο Διαφωτισμός με τις τάσεις που καλλιεργήθηκαν μέσα στην Εκκλησία, αυτονομημένες όμως τώρα και εχθρικές προς την Εκκλησία.

Αντιμετωπίζοντας τον Διαφωτισμό του 18ου αιώνος οι μνημονευθέντες τρεις άγιοι και μεγάλοι θεολόγοι, Μακάριος Νοταράς, Νικόδημος Αγιορείτης και Αθανάσιος Πάριος δεν ξαφνιάσθηκαν ούτε έψαξαν πολύ για να βρουν παραδοσιακά ερείσματα στα οποία θα στήριζαν τις θέσεις τους. Ο «Διαφωτισμός» ήταν ένας Νεοβαρλααμισμός που καταδικάσθηκε στο πρόσωπο του Βαρλαάμ του Καλαβρού με συνοδικές αποφάσεις από την συνείδηση της Ορθοδόξου Εκκλησίας τον 14ο αιώνα και με πρωταγωνιστή τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, αγιορείτη μοναχό και αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης. Η [επαναπροβολή της διδασκαλίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά με την μελέτη και έκδοση των έργων του](#), η ενίσχυση της λειτουργικής ζωής με εκδόσεις βίων αγίων και ακολουθιών, η σθεναρή υποστήριξη των παραδόσεων απέναντι σε εκσυγχρονιστικές τάσεις και η στηλίτευση του ορθολογισμού και των νέων περί παιδείας και φωτισμού αντιλήψεων συνθέτουν τις βασικές πλευρές του πνευματικού κινήματος, το οποίο προσφυώς ονομάσθηκε ησυχαστική ή φιλοκαλική αναγέννηση, ονομασία που άρχισε τώρα να επιβάλλεται στην ιστορική και θεολογική ορολογία αντί της ειρωνικής ακατάληλης ονομασίας τους ως «Κολλυβάδων».

Η έρις που ξέσπασε τότε στο Άγιον Όρος στη σκήτη της Αγίας Άννης, με την αντιπαραδοσιακή μετάθεση της τέλεσης των μνημοσυνών (Κολλύβων) από το Σάββατο στην Κυριακή, εναντίον της οποίας αντέδρασαν οι τρεις νέοι μεγάλοι θεολόγοι και η οποία τους προσέδωσε την ονομασία των Κολλυβάδων, δεν ήταν παρά μία μόνο ελάχιστη πτυχή του νεωτεριστικού αντιπαραδοσιακού πνεύματος, το οποίο από την Ευρώπη ορμώμενο έπνεε και στην Ανατολή, ακόμη και σε εκκλησιαστικούς και μοναστηριακούς κύκλους, ακόμη και στο Άγιον Όρος.

Ήδη από το 1960 ο Le Guillou, κινούμενος βέβαια μέσα στα πλαίσια της Ρωμαιοκαθολικής Θεολογίας, προσέδωσε την αρμόζουσα ευρύτητα στο πνευματικό αυτό κίνημα, που περιοριζόταν από ξένους αλλά και από Έλληνας ερευνητάς στην έριδα γύρω από τα μνημόσυνα και τα κόλλυβα. Σε άρθρο του με τίτλο «La renaissance spirituelle du XVIII siecle» και σε ειδικό κεφάλαιο «La renaissance hesychaste» παρουσιάζει το αναγεννητικό έργο των τριών ως άνω θεολόγων. Προτάσσει στην σειρά των ονομάτων τον Αθανάσιο Πάριο, για τον οποίο λέγει, επαναλαμβάνοντας την εκτίμηση του L. Petit, ότι είναι ο καλύτερος Έλληνας θεολόγος από το τέλος του 18ου αιώνος μετά τον Ευγένιο Βούλγαρη. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς κρατώντας επιφύλαξη μόνο για το επίθετο «συντηρητικός, συντηρητική» να υιοθετήσει πλήρως τον διδόμενο από τον Le Guillou ορισμό του κινήματος, σύμφωνα με τον οποίο ως ησυχαστική αναγέννηση χαρακτηρίζεται «η συντηρητική τάση, που εκπροσωπείται κυρίως από ομάδα τριών προσώπων, συνδεομένων διά φιλίας, τον Αθανάσιο Πάριο, τον Μακάριο Κορίνθου και τον Νικόδημο Αγιορείτη, και η οποία ως ουσιώδες γνώρισμα έχει την επιθυμία να συνεχισθεί η γνήσια ησυχαστική παραδοση». Την γραμμή αυτή του ξένου ερευνητού πέρασε στην νεώτερη ορθόδοξη ελληνόφωνη βιβλιογραφία και την ενίσχυσε ο τότε αρχιμανδρίτης, τώρα δε μητροπολίτης Μαυροβουνίου, Αμφιλόχιος Ράντοβιτς, με την μελέτη του «Η Φιλοκαλική Αναγέννηση του XVIII και XIX αι. και οι πνευματικοί της καρποί», με συνέπεια όχι μόνο την σταδιακή εγκατάλειψη από τους μετά ταύτα ερευνητάς του όρου «Κολλυβάδες», αλλά κυρίως την αξιολόγηση του έργου τους με την δέουσα ευρύτητα, ως έργου συνεχίσεως και ενισχύσεως της ησυχαστικής πατερικής παραδόσεως¹⁷.

Ασφαλώς δε στο κέντρο αυτής της προσπάθειας ευρίσκεται το πρόσωπο και το έργο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, του κατ' εξοχήν εκφραστού και κήρυκος αυτής της παραδόσεως. Μολονότι λοιπόν δεν κομίζομεν γλαύκια εις Αθήνας ή λίθον Πάριον εις την Πάρον, θα προσπαθήσουμε συνθέτοντας γνωστά και άγνωστα ή μη χρησιμοποιηθέντα επαρκώς στοιχεία να παρουσιάσουμε σύντομα την χρήση των συγγραμμάτων και της διδασκαλίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά από τον Αγιο Αθανάσιο Πάριο.

Ο δεύτερος στόχος της ιδικής μας εισηγήσεως, που προκύπτει από τον πρώτο, είναι να προωθηθεί περισσότερο η αλλαγή νοοτροπίας και κριτηρίων στην αποτίμηση του προσώπου και του έργου ιδιαίτερα του αγίου Αθανασίου Παρού, ο οποίος, επειδή

ανέλαβε το κύριο βάρος της αντιδράσεως στις νεωτεριστικές θέσεις των Ελλήνων Διαφωτιστών του 18ου αιώνος, και μάλιστα του πρώτου μεταξύ αυτών Αδαμαντίου Κοραή, έγινε στόχος αδίκων επικρίσεων και χαρακτηρισμών εκ μέρους των νεωτεριστών, όπως βέβαια και αντικείμενο επαίνων και θαυμασμού και τιμής εκ μέρους όσων γνωρίζουν την ζωή και την διδασκαλία της Εκκλησίας. Υπάρχουν βέβαια και μεταξύ των «θύραθεν» αρκετοί ερευνηταί που αποτιμούν θετικά τον Άγιο Αθανάσιο και το λεγόμενο κίνημα των Κολλυβάδων, όπως υπάρχουν επίσης και ερευνηταί θεωρούμενοι ως ανήκοντες εις τους ένδον, εις τους καθ' ημάς, εις την ημετέραν αυλήν με αρνητική παντελώς εικόνα. Από τους τελευταίους ενδεικτικώς θα μνημονεύσουμε δύο περιπτώσεις για να φανεί το μέγεθος της αγνοίας και της εκτροπής θεολόγων και θεολογούντων από την γνήσια πατερική ησυχαστική παράδοση. Σε διδακτορική διατριβή που υπεβλήθη πριν από τριάντα χρόνια στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από τον Χαρίλαο Τζώγα, με θέμα «Η περί μνημοσύνων ἐρις εν Αγίῳ Όρει κατά τον ΙΗ' αιώνα», ο συγγραφεύς γράφει τα εξής: «Εἰς τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων αντικατοπτρίζεται μάλλον τὸ συντηρητικό πνεύμα... Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων εἴναι κυρίως προϊόν του ζηλωτισμού, ο οποίος κατά τον ΙΗ' αιώνα ευρίσκετο εἰς ἔξαρσιν εν Αγίῳ Όρει... Οι ζηλωταί... ἔδιδον μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὸν τύπον. Μίαν τοιαύτην φανατικήν εκδήλωσιν λοιπόν του ζηλωτισμού, η οποία εἶχε πολλάς συνεπείας και επιπτώσεις και εἰς τὴν Εκκλησίαν και εἰς τὴν παιδείαν αποτελεί καὶ η περί μνημοσυνῶν και συνεχούς μεταλήψεως ἐρις τῶν Κολλυβάδων εν Αγίῳ Όρει»¹⁸. Ο Ιωάννης Χατζηφώτης, πριν να εισέλθει βέβαια εἰς τὰ ενδότερα τῆς Εκκλησίας και να αναλάβει και τὸ ἔργο του εκπροσώπου τῆς Ιεράς Συνόδου, ως «θύραθεν» μάλλον τότε στοχαστής, σε μελέτη του που δημοσιεύθηκε το 1971 με θέμα «Ο ελληνικός διαφωτισμός προάγγελος του 21» πλέκει ύμνους στον Κοραή και καταβαραθρώνει τον άγιο Αθανάσιο Πάριο γράφοντας: «Ο Αθανάσιος Πάριος κατεχόταν πάντα από πνεύμα αντιδραστικό. Φανατικός, εριστικός, θρησκόληπτος, τα ἔβαλε με τον Κοραή, όταν ἐπεσε στα χέρια του ἔνα γράμμα του σοφού διδασκάλου, όπου κατηγορούσε την νηστεία. Η μανία του ἡταν τέτοια, που ἐφτασε να κατηγορήσῃ ὄσους σπουδάζουν στη δύση για ανήθικη διαγωγή! Η "Αντιφώνησίς" του, τυπωμένη το 1802, είναι το πιο αντιδραστικό κείμενο τῆς περιόδου του διαφωτισμού»¹⁹.

Εάν εγνώριζε ο αποτιμών τόσο αρνητικά τον Άγιο Αθανάσιο, ότι η «Αντιφώνησίς» δεν είναι τίποτε άλλο από απλή μετάπλαση γλωσσική των όσων λέγει ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, συγκρίνοντας την ανθρώπινη σοφία με τη θεία σοφία, αλλά και η προηγούμενη πατερική παράδοση σε απόλυτη συμφωνία με την διδασκαλία του Χριστού και των Αποστόλων, ιδιαίτερα των Αποστόλων Παύλου και Ιακώβου Αδελφοθέου, δεν θα τολμούσε να κάνει αυτούς τους χαρακτηρισμούς. Εκτός αν συνολικά η πίστη στον Θεό, στο ἔργο του Χριστού και τῆς Εκκλησίας θεωρείται ως δεισιδαιμονία και σκοτάδι, όπως διεκήρυξαν τότε οι κορυφαίοι των Ευρωπαίων διαφωτιστών με προεξάρχοντα τον Βολταίδο, τις αθεϊστικές ιδέες του οποίου καταπολέμησε με σπάνια παρρησία ο Αθανάσιος Πάριος, για να προφυλάξει τους Ορθοδόξους από τις δυτικές επιδράσεις, γνωρίζοντας ότι θα ἐπεφταν επάνω του με ύβρεις και απειλές οι τότε και οι μετέπειτα φραγγεμένοι και ευρωπαϊζοντες λόγιοι. Ο εξευτελίζων την νηστεία Κοραής είναι σοφός και μέγας διδάσκαλος, ενώ ο υπερασπίζων την εκκλησιαστική παράδοση Αθανάσιος Πάριος είναι φανατικός και εριστικός.

Σύγχρονοι ερευνηταί επιχειρούν «θύραθεν», εκ των ἔξω, να συμβάλουν στην αποκατάσταση της ιστορικής εικόνος του Αθανασίου Πάριου, ο οποίος λόγω του ότι δεν έχουν ακόμη εκδοθή όλα τα ἔργα του, απουσιάζει δε και μία πλήρως διακριβωμένη βιογραφία του, αδικήθηκε και δυσφημήθηκε από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους²⁰. Είναι πράγματι μία νηφάλια τοποθέτηση, αρκεί να συνοδευθεί από την τόλμη της όχι «θύραθεν», αλλά της «ένδοθεν» μελέτης και αποτίμησης. Με βάση μία τέτοια αποτίμηση δεν απομένει κανένα περιθώριο αρνητικής αξιολογήσεως, γιατί ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος είναι ακριβής τηρητής και συνεχιστής της Πατερικής Παραδόσεως, μεγάλη

μορφή οσίου Πατρός και ομολογητού, που επλήρωσε με συκοφαντίες και ύβρεις το θάρρος και την ακλινή απόφασή του να ομολογεί και να υπερασπίζεται την Ορθοδοξία, τους Πατέρας και τους αγίους, τη λειτουργική μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα, τους θεσμούς και τα ήθη της γνησίας χριστιανικής ζωής, απέναντι στον σαρωτικό άνεμο του εκμοντερνισμού και της εκκοσμίκευσης.

2. Ο Νεοβαρλααμισμός του Κοραή αποτυγχάνει. Νέα τοιάς λαμπρών θεολόγων.

Ας δούμε όμως σύντομα την εικόνα της παρουσίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά στα συγγράμματα και στην διδασκαλία του. Ο Άγιος Γρηγόριος έκανε τον 14ο αιώνα αυτό που έκανε τον 8ο αιώνα ο Άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός. Με αφορμή τις πλάνες του προδόρου των διαφωτιστών Βαρλαάμ Καλαβρού, ο οποίος υπερεκτιμούσε την ανθρώπινη σοφία, την φιλοσοφία και τις επιστήμες, στην απόκτηση της τελειότητος και απέρριπτε ως ασυντελή και ματαία την θεία σοφία και όλες τις εκδηλώσεις της πνευματικής ζωής, προσευχή, νηστεία, κακοπάθεια, ο μέγας ησυχαστής και θεολόγος της Ορθοδόξου Εκκλησίας συνόψισε στα συγγράμματά του και αντιπαρέθεσε την εμπειρία και διδασκαλία όλων των προηγουμένων αγίων, αποστόλων και Πατέρων. Η θέση του, που την επαναλαμβάνει και ο Άγιος Αθανάσιος, είναι συνθετική και σαφέστατη. Η ανθρώπινη σοφία είναι καλή για την γνώση και μεταχείριση των πραγμάτων αυτού του κόσμου. Δεν μπορεί να βοηθήσει στην πνευματική τελείωση και στην θέωση. Αν μάλιστα συνδεθεί με την ασέβεια και την αθεϊα, ή με την υποστήριξη παθών και κακιών, γίνεται πολύ επικίνδυνη²¹. Αυτό είναι το αφετηριακό σημείο της ησυχαστικής έριδος του 14ου αιώνος μεταξύ Γρηγορίου Παλαμά και Βαρλαάμ, που εκπροσωπούν όχι προσωπικές απόψεις, αλλά δύο διαφορετικούς κόσμους και πολιτισμούς, και αυτό είναι επίσης το βασικό, το κεντρικό θέμα, μετά από τέσσερις αιώνες στην σύγκρουση τώρα μεταξύ του Αθανασίου Παρού, ως νέου Παλαμά, και του Κοραή, ως νέου Βαρλαάμ.

Ο ορθολογισμός και ο σχολαστικισμός των Δυτικών απέτυχαν τον 14ο αιώνα να περάσουν στην Ανατολή, γιατί προσέκρουσαν στην παγιωμένη επί αιώνες αγιοπνευματική εμπειρία. Το επιχειρούν μετά από τέσσερις αιώνες ελπίζοντας πως η αμάθεια και η απουσία μεγάλων θεολογικών μορφών, λόγω των συνθηκών της δουλείας, θα επέτρεπαν τώρα να πάρουν την ζεβάνς. Διέπραξαν όμως τώρα χειρότερο λάθος, γιατί απέτυχαν απέναντι ενός ταλαιπωρημένου και βασανισμένου λαού, ο οποίος πάντως δεν ξεπούλησε την πίστη του και δεν θαμπώθηκε από το φως των Διαφωτιστών, γιατί γενύόταν το αληθινό φως της ζωής και της διδασκαλίας των αγίων, αλλά και γιατί εμφανίσθηκε η τοιάς αυτή των μεγάλων θεολόγων ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος, ο Άγιος Μακάριος Κορίνθου και ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Η Αγία Τοιάς εφώτισε και ανέδειξε την νέα αυτή, την τρίτη τοιάδα των θεολόγων, όπως παλαιότερα, τον 4ο αιώνα, ανέδειξε τους γνωστούς τρεις Ιεράρχας και στις κρίσιμες στιγμές του 15ου αιώνος, γύρω από τα χρόνια της συγκλήσεως της ουνιτικής συνόδου Φερράρας Φλωρεντίας, ανέδειξε την τοιάδα των Ιωσήφ Βρυεννίου, Μάρκου Εφέσου του Ευγενικού και

Γενναδίου Σχολαρχίου.

Δεν είχε πράγματι πολλές ελπίδες να πάρει έκταση και να περάσει στον λαό το ξενόφερτο κίνημα του Διαφωτισμού. Περιορίσθηκε σε μικρούς κύκλους λογίων. Παρά τον δυναμισμό που επέδειξαν οι φορείς του δεν κατάφεραν να αναμορφώσουν ουσιαστικά τις παραδοσιακές δομές της τότε κοινωνίας, και παρέμειναν τότε σαφώς μια μειοψηφία στα πλαίσια της παραδοσιακής κοινωνίας, όπως διαπιστώνει σε πρόσφατη μελέτη του ο παριστάμενος στο συνέδριο μας μελετητής του Διαφωτισμού Βασίλειος Μακρίδης²². Ο βασικός λόγος αυτής της αποτυχίας οφείλεται εις το ότι η παραδοσιακή τότε ελληνική κοινωνία, παρά την έλλειψη σχολείων και υψηλής παιδείας, παρά τις

δυσκολίες εκτυπώσεως και κυκλοφορήσεως συγγραμμάτων των Πατέρων, φοιτούσε και διδασκόταν αδιάλειπτα την αληθινή σοφία της αρετής και της αγιότητος μέσα στους χώρους λατρείας, στους ναούς και στα μοναστήρια. Η ησυχαστική παράδοση, η τιμή και η μνήμη του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά ήσαν πάντοτε ζωντανές στο Άγιον Όρος, στην Κωνσταντινούπολη, στην Θεσσαλονίκη, αλλά και σε άλλες πόλεις, όπως προκύπτει από μαρτυρίες λειτουργικών χειρογράφων και από εικονιστικές μαρτυρίες. Είναι ζωντανή η παρουσία του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά ακόμη και στους πανηγυρικούς λόγους και στον θεολογικό προβληματισμό επιφανών θεολόγων του 16ου και του 17ου αιώνος, όπως του Μαξίμου Γραικού, του πατριάρχου Ιερεμίου Β' του Τρανού, του Νικηφόρου Μελισσηνού κ.ά., ενώ μια τοπική σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη το 1727 πανηγυρικά προσεπιβεβαιώνει τον Ησυχασμό ως επίσημη διδασκαλία της Εκκλησίας. Είναι λανθασμένη η εντύπωση, παρατηρεί ο G. Podskalsky, πως δήθεν ο «Παλαμισμός» κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας είχε θέση μόνο στην μεταξύ των χριστιανικών ομολογιών πολεμική. Ο ίδιος παρατηρεί ότι το αποκορύφωμα της πνευματικής ακτινοβολίας του επέτυχε ο «Παλαμισμός» από το ένα μέρος με την έκδοση της Φιλοκαλίας, που περιέχει πολλά ησυχαστικά κείμενα, από τους Μακάριο Κορίνθου και Νικόδημο Αγιορείτη, και από το άλλο μέρος με την σχεδιασθείσα από τον Αθανάσιο Πάριο και τον Νικόδημο έκδοση σε τρεις τόμους των απάντων του Γρηγορίου Παλαμά²³.

Η έκδοση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε για δεύτερη φορά. Η πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια έγινε από τον Δοσίθεο Ιεροσολύμων²⁴. Τώρα τα χειρόγραφα της εκδόσεως εστάλησαν στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου στην Βιέννη. Επειδή όμως στο τυπογραφείο είχαν εκτυπωθή επαναστατικές προκηρύξεις του Ρήγα Φεραίου, οι αυστριακές αρχές εσφράγισαν το τυπογραφείο και κατέσχον όλο το υλικό. Τα χειρόγραφα της εκδόσεως των έργων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά χάθηκαν. Σώθηκε μόνον ο πολύ ενδιαφέρων πρόλογος της εκδόσεως, γραμμένος από τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη²⁵.

3. Η συμβολή του Αγίου Αθανασίου Παρίου στην έκδοση των απάντων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

Φαίνεται πάντως ότι η πρωτοβουλία της εκδόσεως ξεκίνησε από τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο, ο οποίος δεν προέτρεψε απλώς τον Άγιο Νικόδημο, αλλά εργάσθηκε και ο ίδιος μεταγράφοντας από χειρόγραφα το ογκωδέστερο και σημαντικότερο ησυχαστικό έργο του Παλαμά, τους εννέα λόγους, σε τρεις τριάδες, «Υπέρ των Ιερώς ησυχαζόντων». Την πληροφορία για την πρωτοβουλία αυτή οφείλομε στον βιογράφο του Αγίου Νικοδήμου, συμμοναστή του Ευθύμιου Μοναχό, της συνοδείας των Σκουρταίων στις Καρυές. Ο Ευθύμιος γράφει σχετικώς: «Εις αυτόν τον καιρόν (περί το 1784-85) παρακαλείται από τον διδάσκαλον κυρι Αθανάσιον τον Πάριον, όντα τότε εις την Θεσσαλονίκην, να κάμη τον κόπον διά να συνάξῃ τα άπαντα του θείου πατρός ημών Γρηγορίου του Παλαμά και να τα καλλωπίσῃ καθώς στοχάζεται²⁶ την οποίαν παράκλησιν μετά χαράς την εδέχθη, μάλιστα διά την αγάπην όπου είχεν εις τον Αγιον Γρηγόριον, το εκαλλώπισε λέγω και το εστόλισε και εις την Βιένναν εστάλθη διά να τυπωθή». Η προσωπική εργασία και βοήθεια του Αγίου Αθανασίου του Παρίου προκύπτει έμμεσα από όσα ο ίδιος ο Άγιος Νικόδημος λέγει στον διασωθέντα πρόλογο της εκδόσεως. Σε υποσημείωση του προλόγου γράφει ότι τα συγγράμματα συγκεντρώθηκαν από χειρόγραφα των μονών Λαύρας, Βατοπεδίου και Σιμωνόπετρας, αλλά και «της περιωνύμου μονής της Αγίας Αναστασίας της κατά την επαρχίαν του αγίου Αρδαμερίου, πλησίον της Θεσσαλονίκης κειμένης». Στην μονή της Αγίας Αναστασίας είναι γνωστόν ότι εσώζοντο, και πρέπει να σώζονται μέχρι σήμερα, χειρόγραφα με τους εννέα «Υπέρ των Ιερώς ησυχαζόντων» λόγους. Φαίνεται λοιπόν πως αυτοί οι κώδικες δόθηκαν στον Άγιο Αθανάσιο, ο οποίος τους μετέγραψε, ενώ διηγύθυνε το «Ελληνομουσείον» της Θεσσαλονίκης. Γράφει στην υποσημείωση ο Άγιος Νικόδημος: «Έσχατοι δε πάντων ευρεθέντες και οι κατά Βαρλαάμ

εννέα λόγοι του θείου πατρός, οι πάντων των άλλων αυτού συγγραμμάτων ομολογουμένως τα πρωτεία και αριστεία φέροντες διά πάντων, εν τω κατά την μεγαλόπολιν Θεσσαλονίκην Ελληνικώ φροντιστηρίω αντεγράφησαν και αυτοί αγαλλομένη χειρί²⁷. Η αγαλλομένη χειρί ήταν προφανώς του συστήσαντος την έκδοση φίλου και συναγωνιστού του Αγίου Νικοδήμου Ιερομόναχου και στολάρχου του «Ελληνομουσείου» της Θεσσαλονίκης Αθανασίου του Παρίου. Υπάρχει περί αυτού και άλλη έμμεση μαρτυρία από κείμενο του ίδιου του Αθανασίου του Παρίου, ο οποίος στο έργο του «Περὶ τῆς αληθίου φιλοσοφίας ἡ Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν απὸ τῆς Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων καὶ επὶ αφιλοσοφίᾳ τὸ ημέτερον γένος ανοήτως οικτειρόντων» προβαίνει σε εκτενή παρουσίαση των αγώνων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά εναντίον του Βαρλαάμ. Η επιχειρηματολογία του Αγίου Αθανασίου εναντίον των διαφωτιστών είναι ειλημμένη κατά το περιεχόμενο από τον Αγιο Γρηγόριο Παλαμά, σε ελεύθερη όμως απόδοση, όπως την ενεθυμείτο από την μεταγραφή και μελέτη των χειρογράφων στην Θεσσαλονίκη, γιατί στην Χίο όπου βρισκόταν, όταν έγραφε την «Ἀντιφώνηση», δεν μπορούσε να έχει μπροστά του τους κώδικες της Αγίας Αναστασίας. Γράφει σχετικώς ο Αθανάσιος περὶ του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά «Ἐλθών λοιπόν εἰς Θεσσαλονίκην ο Μακάριος εκείνος καὶ παμφαῆς φωστήρ, αντέταξεν επιτυχώς πρὸς τὰς φλυαρίας του παράφρονος Βαρλαάμ εννέα λόγους αξίως τῆς μεγάλης αυτού δόξης καὶ σοφίας συγγεγραμμένους. Εξ αὐτοῦ, ως εξ ακραιφνούς πηγῆς μη δυνάμενοι να αντλήσουμεν τὸ σωτήριον τῆς διδασκαλίας νάμα, ευχαριστούμεθα ν' αρνθώμεν όμως εκ του προς αυτόν, τὸν μέγαν τῆς Εκκλησίας διδάσκαλον καὶ φωστήρα, εγκαμίου Νείλου του αγιωτάτου καὶ σοφωτάτου Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινούπολεως»²⁸. Το εγκώμιο του πατριάρχου Νείλου (1379-1388) ήταν εύκολο να το παραθέσει επὶ λέξει, διότι το είχε συμπεριλάβει στο τέλος του βιβλίου του «Ο Παλαμάς Εκείνος», που το ετοίμασε στην Θεσσαλονίκη, όπως θα δούμε και το εξέδωσε στην Βιέννη το 1784.

Και στα προλεγόμενα πάντως αυτού του τελευταίου βιβλίου είναι σαφές το ενδιαφέρον του Αγίου Αθανασίου για την έκδοση των συγγραμμάτων του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά. Εκείνο που έλειπε για να προχωρήσει η έκδοση ήταν, όπως συνήθως συμβαίνει, τα χρήματα. Γράφει ο Πάριος διδάσκαλος: «Ἡξένδρῳ, πῶς οι φιλομαθεῖς καὶ λόγιοι, θέθελαν μας ζητήσῃ προτιμότερον τὰ συγγράμματα του αγίου· καὶ αληθινά ευχής ἐργον ηθέλαμεν κάμη· αλλά πρέπει να ἔχωμεν συγγράμμην, ὅτι η εδική μας Θεσσαλονίκη δεν ημπορεῖ να δώσῃ τούτην την υπόσχεσιν ὅτι εδώ αποζώσιν, αλλ' ου ζώσιν οι ἀνθρωποι αν εἰς ἄλλον κανένα τόπον ηθελεν εξεγείρει ο Θεός τον ζῆλον κανενός εν Θεώ δυναμένου, ας μας δηλώσῃ την θεοφιλή γνώμην του καὶ ουδείς φθόνος. Ετοίμως θέλομεν χορηγήσει τα σωζόμενα παρ' ημίν συγγράμματα». Φαίνεται ότι η έικληση αυτή βοηθείας του Αθανασίου ώστε να εκδοθούν τα συγγράμματα βρήκε απήχηση στον εκτός Θεσσαλονίκης ζώντα Θεσσαλονικέα μητροπολίτη Ηλιουπόλεως και Θείων Λεόντιο. Ενθουσιασμένος ο Αγιος Νικόδημος του πλέκει το εγκώμιο και τον επαινεί για την ανάληψη των εξόδων της εκτυπώσεως: «Ούτος γαρ ο του Θεού ἀνθρωπος, καὶ πιστός οικονόμος των αυτού μυστηρίων εστίν, ο δι' οικείας φιλοτίμου δαπάνης λαμπρώς λαμπρά τυπογραφία τα λαμπρά ταύτα εκδούς συγγράμματα, εἰς αφέλειαν των ἀδελφῶν ὡς φιλάδελφος. Ἐδει γαρ ἔδει τον ιεράρχην τα του ιεράρχου τὸν περὶ λόγους εσπουδακότα, τα του θεολόγου καὶ τον Θεσσαλονικέα τα του Θεσσαλονίκης κοινοποιήσαι τοις ἀλλοις»²⁹. Ο επίσκοπος Λεόντιος εχρηματοδότησε την έκδοση και των Πανηγυρικών Λόγων Μακαρίου του Χρυσοκεφάλου, την οποίαν προλογίζει ανωνύμως ο Αθανάσιος Πάριος, ο οποίος προσέθεσε και ιδικόν του λόγον «Εἰς τὸν ἄγιον Γρηγόριο Παλαμάν», που εξεφωνήθη στην Θεσσαλονίκη κατά την Β' Κυριακή των Νηστειών του 1759 ή του 1768. Στην νέα έκδοση αυτών των λόγων ο συντάξας εμπεριστατωμένην εισαγωγήν αρχιμανδρίτης Ειρηναίος Δεληδήμος, στηριζόμενος σε πληροφορία του Κωνσταντίνου Κούμα στον βίο του Αγίου Νικοδήμου γράφει ότι «ο Αθανάσιος Πάριος καὶ ο επίσκοπος Ηλιουπόλεως Λεόντιος παρεκίνησαν τὸν Όσιον να ετοιμάσῃ έκδοσιν των ἐργῶν του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμᾶ»³⁰.

4. Έργα περί του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

Ήδη, αναφερόμενοι στην συμβολή του Αγίου Αθανασίου ως προς την έκδοση των έργων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, μνημονεύσαμε δύο άλλα του πονήματα που αναφέρονται στον μεγάλο ησυχαστή Πατέρα και θεολόγο. Το ένα έργο επιγράφεται «Ο Παλαμάς Εκείνος» με όλη την συνέχεια του μακροσκελούς τίτλου, όπως συνηθιζόταν τότε. Στο έργο αυτό ο Άγιος Αθανάσιος εκδίδει σε μετάφραση που έκανε ο ίδιος τον θαυμάσιο όντως βίο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά που έγραψε ο Άγιος Φιλόθεος Κόκκινος, μαθητής και συναγωνιστής του στην αντιπαράθεση με τον Βαρλαάμ, κατόπιν δε και πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Η μετάφραση του βίου αποτελεί το κύριο μέρος του βιβλίου, το οποίο όμως έχει πλούτισθή και με άλλα κείμενα που προέρχονται από τον Πάριο διδάσκαλο ή έχουν συνεργανισθή απ' αυτόν. Πριν από τον βίο προτάσσεται: α)Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του θαυματουργού του και Παλαμά, νεωστί συνεργανισθείσα και συμπληρωθείσα εκ πολλών, β)Ακολουθία παρακλητική, ψαλλομένη εις τον εν ιεράρχαις θείον Γρηγόριον τον της Θεσσαλονίκης αρχιποίμενα τον θαυματουργόν, εν τη μνήμη αυτού γινομένης λιτανείας περί τον θείον ναόν μετά του ιερού λειψάνου, γ)Διάταξις, καθ' όσον ενδέχεται ακριβής περί της Λιτανείας της γενομένης μετά του ιερού Λειψάνου, εν τη Παραμονή της εορτής του θείου Πατρός ημών Γρηγορίου. Φαίνεται ότι ο Αθανάσιος Πάριος με το ενδιαφέρον του για τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, συνετέλεσε και στην καθιέρωση της λιτανείας του ιερού Λειψάνου ή στον λειτουργικό καθορισμό του τυπικού της τελέσεως της λιτανείας, διότι πριν από τις τυπικές διατάξεις γράφει τα εξής: «Καθώς μέχρις ημών, ουδέν εγίνετο των νυν εν τη Λιτανείᾳ γινομένων ούτως αυτά και μετά ταύτα ενδέχεται αμεληθήναι, και αμεληθέντα τέλειον εκλείψαι και στραφήναι εις το απ' αρχής. Διά τούτο σημειούμεν ενταύθα την τάξιν, χάριν των μεταγενεστέρων», δ) Ετέρα παρακλητική ακολουθία, κατά πάσαν χρείαν, ψαλλομένη εις τον αυτόν Άγιον Γρηγόριον Θεσσαλονίκης τον θαυματουργόν. ε) Κανών παρακλητικός, ψαλλόμενος εις τον θείον Δημήτριον, ενώπιον της αγίας αυτού εικόνος, όταν εν τη μνήμη αυτού εις το μέσον του ναού μεταφερομένη ιδρύεται. Ακολουθεί ως κύριο μέρος στ) η μετάφραση του βίου του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά. Μετά δε τον βίον συνεκδίδονται: ζ) Συνοδική απόφασις περί της αγιότητος του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, επί πατριαρχίας Φιλόθεου Κοκκίνου, η οποία προεκλήθη όπως γράφει στο προτασσόμενο σημείωμα ο Άγιος Αθανάσιος, επειδή ο Πρόχορος Κυδώνης, λατινόφρων και βαρλααμιστής μοναχός, σε επιστολή του προς τους Λαυριώτας μοναχούς τους ονειδίζει, επειδή εόρταζαν ως άγιο τον ιερό Γρηγόριο. Ακολουθεί η έκδοσις δύο μικρών έργων του Αγίου Γρηγορίου δηλαδή: η) ο Δεκάλογος της κατά Χριστόν νομοθεσίας, ήτοι της νέας Διαθήκης και θ)η ομολογία της Ορθοδόξου πίστεως. Τελευταίο δε κείμενο είναι το ι) Εγκώμιον εις τον εν Αγίοις πατέρα ημών Γρηγόριον Αρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τον θαυματουργόν, γραμμένο από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νείλο (1379-1388)³¹.

Εις τα εκτενή προλεγόμενα του έργου «Ο Παλαμάς Εκείνος», ο Άγιος Αθανάσιος εξαίρει την θεολογική δεινότητα και το έργο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, εκθέτει δε και τους λόγους που επέβαλαν την έκδοση του έργου. Όσα λέγει είναι πολύ ενδιαφέροντα και θα άξιζε να παρουσιασθούν στο συνέδριο, δεν αρκεί όμως ο χρόνος που έχει προσμετρηθή για κάθε εισήγηση. Σχετίζονται, πάντως, με την επείγουσα ποιμαντική μέριμνα να ενισχυθεί η αυτοσυνειδησία των Ορθοδόξων, με την προβολή μεγάλων και αγωνιστικών πατερικών μορφών, απέναντι στις συκοφαντικές επιθέσεις της Δύσεως, εκ μέρους και των Παπικών και των Προτεσταντών. Τα προλεγόμενα υπογράφει ο Άγιος Αθανάσιος τον Ιούλιο του 1783, και το έργο εκδίδεται στη Βιέννη το 1784 «αναλώμασι και φροντίδι του ευγενούς και φιλοκάλου ανδρός και τα μάλιστα φιλοπάτριδος Κυρίου Ιωάννου Γούτα Καυτανζώλη (= όγλου) του Θεσσαλονικέως».

Στα πλαίσια της φιλοπαλαμικής του δραστηριότητος κατά την διάρκεια της παραμονής του στην Θεσσαλονίκη εντάσσεται και η εκφώνηση από τον Άγιο Αθανάσιο

Πάριο ενός πανηγυρικού λόγου, που εκφωνήθηκε, όπως γράφεται στον τίτλο της εκδόσεως, «εν Θεσσαλονίκη, κατά την ημέραν, τούτ' έτσι την δευτέραν Κυριακήν της Αγίας Τεσσαρακοστής, εν η λαμπρώς επιτελείται η μνήμη του θείου Γρηγορίου Παλαμά». Όπως ήδη είπαμε ο λόγος αυτός δημοσιεύθηκε ως προσθήκη στην έκδοση των Πανηγυρικών Λόγων του Μακαρίου Χρυσοκεφάλου, την οποία επιμελήθηκε ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος³². Κατά τον συντάκτη της εισαγωγής της δευτέρας εκδόσεως των λόγων αρχιμ. Ειρηναίο Δεληδήμο η «Κοσμόπολις» που φέρεται ως τόπος εκδόσεως πρέπει να ταυτισθεί με την Βιέννη, ο δε χρόνος να τοποθετηθεί στο έτος 1793, ενώ ως έτη εκφωνήσεως των λόγων στην Θεσσαλονίκη να θεωρηθούν τα έτη 1759 ή 1768³³. Τρίτη έκδοση, μόνον του λόγου του Γρηγορίου Παλαμά, έκαμε προσφάτως ο καλός νέος ερευνητής Αθανάσιος Καλαμάτας³⁴.

5. Η χοήση της διδασκαλίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

Μέχρις εδώ παρουσιάσαμε την συμβολή του Αγίου Αθανασίου στην έκδοση των συγγραμμάτων του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, του βίου, υμνολογικών και εγκωμιαστικών κειμένων που αναφέρονται εις αυτόν, ως και εις τον συνταχθέντα από τον ίδιο πανηγυρικό λόγο στην μνήμη του. Η πολύ καλή γνώση των συγγραμμάτων και της διδασκαλίας του συνετέλεσε ώστε και τα ιδικά του συγγράμματα να εμποτισθούν από την ησυχαστική θεολογική παραδοση, αλλά κυρίως στο να εύρει ισχυρά ερείσματα και επιχειρήματα στην αντιπαράθεση με τους φιλοευρωπαίους διαφωτιστάς, ιδιαίτερα με τον Κοραή, ο οποίος, όπως είπαμε, ανανέωντε τον 18ο και 19ο αιώνα την βαρλααμική πλάνη του 14ου αιώνος. Τις δύο αυτές πλευρές της επιδράσεως του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, στην δογματική του δηλαδή διδασκαλία, και στην αντιδιαφωτιστική και αντιδυτική του δράση, βλέπει κανείς ενδεικτικά σε δύο σπουδαία έργα του που κινούνται σ' αυτούς τους δύο χώρους: στο κλασικό δογματικό του έργο «Επιτομή των θείων της πίστεως δογμάτων», και στο πολυσυζητημένο και διαβεβλημένο αδίκως έργο του «Περὶ τῆς αληθούς φιλοσοφίας ἡ Αντιφώνησις».

Στην Επιτομή, η οποία, όπως ο ίδιος γράφει, στηρίζεται στο Θεολογικόν του Ευγενίου Βουλγάρεως, το οποίο όμως διορθώνει εν πολλοίς και συμπληρώνει και τακτοποιεί, αναφέρεται, όταν η συνάφεια το απαιτεί, στα θεολογικά θέματα που έγιναν πλέον δόγματα και διδασκαλία της Ορθοδόξου Εκκλησίας μετά τους αγώνες του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και τις σχετικές συνοδικές αποφάσεις, όπως π.χ. στην διάκριση ουσίας και ενεργειών εν τη θεότητι, στο αν η θεία ουσία ή οι θείες ενέργειες είναι μεθεκτές από τον άνθρωπο³⁵, με αναφορά μάλιστα ονομαστική εις τον μέγαν της Θεσσαλονίκης Γρηγόριον, στο άκτιστο φως της θείας του Κυρίου Μεταμορφώσεως, το οποίον ο Βαρλαάμ και οι μετ' αυτού εξελάμβαναν ως κτιστό: όπως γράφει, «κατά της κακίστης ταύτης αιρέσεως, πρώτος ο θείος Γρηγόριος ο Παλαμάς συνέγραψε και μετά τούτον ἄλλοι»³⁶. Κατανοεί κανείς καλύτερα την μεγάλη σημασία του Αθανασίου Παρίου ως χρυσού κρίκου στην αλυσίδα της μεγάλης σειράς των μεγάλων διδασκάλων και αγίων, ως γνησίου συνεχιστού και διαδόχου της πατερικής παραδόσεως, αν λάβει υπ' όψιν ότι τα δύο πιο γνωστά σύγχρονα εγχειρίδια Δογματικής, που εξεπαίδευσαν και εκπαιδεύουν γενεές θεολόγων και κληρικών, των Χρ. Ανδρούτσου και Π. Τρεμπέλα, διακόπτουν αυτήν την διαδοχή και συνέχεια αγνοώντας παντελώς την σχετική προβληματολογία. Στο τέλος της Επιτομής ο Αθανάσιος εκδίδει πάλι το πολύ προσφιλές κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας έργο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά «Δεκάλογος της κατά Χριστόν νομοθεσίας, ἡτοι της νέας Διαθήκης»³⁷.

Και ερχόμαστε, τελειώνοντας, στο έργο «Αντιφώνησις». Το έργο αυτό και η «Πατρική Διδασκαλία» περισσότερο από τα άλλα έργα δέχθηκαν και δέχονται μέχρι σήμερα ομαδικά και συντονισμένα πυρά από τους διαφωτιστάς και τους Κοραϊστάς. Δεν θα

αναφερθούμε στην «Πατρική Διδασκαλία», γιατί δεν έχει σχέση με τον Αγιο Γρηγόριο Παλαμά. Η «Αντιφώνησις» όμως δεν είναι τίποτε άλλο παρά συγκέντρωση και σύνθεση των όσων οι Πατέρες της Εκκλησίας, μεταξύ δε αυτών κατ' εξοχήν ο Αγιος Γρηγόριος Παλαμάς, λέγουν και διδάσκουν για την ανθρώπινη και την θεία σοφία, για την κοσμική παιδεία και επιστήμη και για τον φωτισμό του Αγίου Πνεύματος. Αν οι επικριταί της «Αντιφωνήσεως» έβλεπαν συνολικά και διαχρονικά την ιστορία του Γένους και του πολιτισμού μας, δεν θα περιόριζαν το οπτικό τους πεδίο μόνο στους αρχαίους ημών προγόνους, πτωχαίνοντας την διάρκεια και τους θησαυρούς του ελληνικού πολιτισμού. Θα το επεξέτειναν και στο Βυζάντιο, στην θαυμαστή αυτή και καρποφόρο χιλιόχρονη προσφορά χιλιάδων εργατών του πνεύματος στον θεωρητικό και στον πρακτικό βίο, στην φιλοσοφία, στις τέχνες, στην επιστήμη, στην αγιότητα. Και τούτο ποιήσαι κακείνο μη αφιέναι. Και η κλασσική αρχαιότητα και το Βυζάντιο αχωρίστως συνιστούν τον ελληνικό πολιτισμό. Ο φιλόσοφος των αρχαίων βίος συμπληρώθηκε και ολοκληρώθηκε και άλλαξε μέσα στο φως του Ευαγγελίου η χριστιανική πολιτεία και ζωή, όπως μάλιστα βιώνεται γνήσια από τους μοναχούς, είναι ο νέος φιλοσοφίας βίος. Οι Πατέρες της Εκκλησίας οι νέοι σοφοί διδάσκαλοι. Ο Σταυρός του Χριστού, που είναι σκάνδαλο για τους Ιουδαίους και μωρία για τους Έλληνες, είναι για τον Απόστολο Παύλο «Θεού δύναμις και Θεού σοφία». Αν λοιπόν οι Διαφωτισταί δεν φοιτούσαν στην άθεη Ευρώπη των νεωτέρων χρόνων, αλλά στην ελληνορθόδοξη παράδοση των Πατέρων της Εκκλησίας, τότε θα εγνώριζαν πως ο Αθανάσιος Πάριος δεν λέγει τίποτε διαφορετικό από εκείνους, απλώς αποδίδει την διδασκαλία τους. Απορρίπτοντας και πολεμώντας τον Αθανάσιο, απορρίπτουν και πολεμούν την αποστολική και πατερική παράδοση στο σύνολό της.

Επίλογος

Ο Αγιος Αθανάσιος ο Πάριος μαζύ με τους άλλους αγίους της Φιλοκαλικής Αναγεννήσεως του 18ου αιώνος εκράτησαν με την διδασκαλία και την ζωή τους την ελληνική κοινωνία στις αρχές και στις αξίες της παραδοσιακής εκκλησιαστικής ζωής. Όταν ο Ψαλίδας θέλησε μέσω ενός Πατμίου καραβούρη να διαδώσει αθεϊστικές βλασφημίες και ειρωνείες εναντίον της Εκκλησίας και των θείων, σύσσωμοι οι κάτοικοι της Πάτμου, όλοι ανεξαιρέτως μέχρις ενός, αντέδρασαν και εζήτησαν από τον ηγούμενο της Ιεράς Μονής και από παρατυχόντα εκεί αρχιερέα να αναθεματίσουν τον Ψαλίδα και τον καραβούρη για να σταματήσει το κακό, όπως και έγινε. Σήμερα αυτά μοιάζουν όχι μόνον πολύ μακρινά, αλλά απορρίπτονται, γιατί έχει αλλάξει η νοοτροπία, έχουν εκλείψει ο ζήλος και η αφοσίωση στις παραδόσεις. Ο αποτυχημένος τότε Διαφωτισμός με την μειοψηφία των λογίων και διδασκάλων βοηθήθηκε από τις ιστορικές συγκυρίες και ανέτρεψε υπέρ αυτού την κατάσταση. Οι κυβερνήσεις των Βαυαρών, οι διαγμοί εναντίον των μοναχών, η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών με τους δυτικοτραφείς και δυτικοστραφείς καθηγητάς του, η αιχμαλωσία της Εκκλησίας στους βασιλικούς και κυβερνητικούς εκπροσώπους και πολλοί άλλοι παράγοντες, που έχουν αναλυτικά παρουσιασθή από πολλούς διανοητάς των ημερών μας και ο δουλικός ευρωπαϊσμός όλων σχεδόν των πολιτικών και της πλειονότητος των πνευματικών δυνάμεων, έχουν αλλάξει δυστυχώς το πνευματικό τοπίο. Τώρα την μειοψηφία αποτελούν όχι οι Διαφωτισταί και οι Κοραϊσταί, αλλά όσοι συμμερίζονται την διδασκαλία των εκπροσώπων της Φιλοκαλικής Αναγεννήσεως, του Αγίου Αθανασίου του Παρίου. Υπάρχουν βέβαια τις τελευταίες δεκαετίες αισιόδοξα μηνύματα. Έχει δρομολογηθή και βρίσκεται σε εξέλιξη με καλούς καρπούς μετά από διακόσια χρόνια μία νέα φιλοκαλική αναγέννηση. Η διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και άλλων Πατέρων, νηπτικών και ησυχαστικών, αρδεύει ικανοποιητικά την θεολογική και πνευματική ζωή. Χρειάζεται ακόμη δουλειά και προσπάθεια, προ παντός πίστη στην αλήθεια και στην μοναδικότητα της Ορθοδοξίας. Δύο από τους τρεις μεγάλους εκπροσώπους της

Φιλοκαλικής Αναγεννήσεως, ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος και ο Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης, προέρχονται από την επαρχία σας, την Πάρο και την Νάξο. Εκείνοι εκοπίασαν για να μελετήσουν και εκδώσουν τα έργα του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και να προκαλέσουν έτσι την πνευματική αναγέννηση. Ήδη και στο περασμένο συνέδριο και στο παρόν ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος μελετάται με σοβαρότητα και ευθύνη, ετοιμάζεται δε και η έκδοση των έργων του από το Ιερό Προσκύνημα της Εκατονταπλιανής, που συντονίζει αποτελεσματικά τις προσπάθειες. Το ίδιο μπορεί να γίνει και με τον Άγιο Νικόδημο, μολονότι ως προς αυτόν έχουν ήδη γίνει αρκετά. Χρειάζονται ολοκλήρωση και εκκλησιαστική ευλογία και κάλυψη. Η φιλοκαλική αναγέννηση του 20ου αιώνος δεν πρέπει να ανακοπεί. Είναι ο καλύτερος τρόπος για να δώσουμε περιεχόμενο στους εορτασμούς των 2000 ετών της ιστορίας του Χριστιανισμού.

Γ. Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ

1. Γενική εκτίμηση

Η Χίος, εκτός των πολλών άλλων πνευματικών καυχημάτων της, έχει την μοναδική τιμή και χάρη να φιλοξενεί στα αγιοβάδιστα και μαρτυροπολούτιστα χώματά της τους τάφους και τα σκηνώματα των δύο από τους τρεις κορυφαίους εκπροσώπους του ησυχαστικού και φιλοκαλικού κινήματος του 18ου αιώνος, το οποίο επεκράτησε στην ιστορική και θεολογική έρευνα να ονομάζεται κολλυβαδική έρις, και οι μετασχόντες σ' αυτό Κολλυβάδες. Δεν πρόκειται τώρα να αναλύσουμε την αταίριαστη και άδικη αυτή ονομασία, την ρετσινιά αυτή, που τους την εκόλλησαν οι αντίπαλοί τους. Αυτό έχει γίνει τα τελευταία χρόνια από πολλούς. Θέλουμε απλώς να επισημάνουμε για τους Χιώτες, ότι, και αν ακόμη παρέμεινε και αιωρείται στις σκέψεις τους και στην καρδιά τους κάποιο κατάλοιπο αμφιβολίας ή λογισμού από όσα εναντίον των Κολλυβάδων έγραψαν και είπαν οι αντίπαλοί τους, δεν πρέπει επ' ουδενί να επιτρέψουν την τελική αποδοχή του. Όχι μόνο γιατί η αμερόληπτη ιστορική και θεολογική έρευνα τείνουν τώρα να κατανοήσουν την προσφορά τους ανάλογα με τις συνθήκες του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού, ως ποιμαντική μέριμνα και αγωνία να αποφευχθεί η πνευματική αλλοτρίωση του Γένους και να συντηρηθούν οι αξίες που συνέθεταν επί αιώνες την πνευματική φυσιογνωμία του, αλλά και γιατί η νέα αυτή τριάδα Αγίων, ο Μακάριος Κορίνθου, ο Νικόδημος Αγιορείτης και ο Αθανάσιος Πάριος κοσμούν πλέον τις αγιολογικές δέλτους της Ορθοδόξου Εκκλησίας, τιμώνται και γεραίρονται ως άγιοι, θαρραλέοι διδάσκαλοι και ομολογηταί της Ορθοδόξου πίστεως. Τί να τις κάνουμε λοιπόν και γιατί να επηρεασθούμε από τις οποιεσδήποτε κρίσεις και εκτιμήσεις ανθρώπων των οποίων συνήθως οι λογισμοί είναι επισφαλείς, ασθενικοί και προκατειλημμένοι, μπροστά στην αλάθητη κρίση της Εκκλησίας, μπροστά στην κρίση του ουρανού, στην «Ουρανού κρίσιν», όπως λέγει για ανάλογη περίπτωση ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος, τιτλοφορώντας σχετικό του έργο, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια;

Υπάρχει όντως «Ουρανού κρίσις» για τους τρεις Αγίους Κολλυβάδες, οι δύο από τους οποίους, ο Άγιος Μακάριος Κορίνθου και ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος, επέρασαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στην Χίο και ετελείωσαν οσιακά την ζωή τους εδώ, αγιάζοντες τον διά και άλλων αγίων και μαρτύρων αγιασθέντα αυτόν τόπον. Δεν υπάρχει μήπως «Ουρανού κρίσις» και διά τον επί πολλά επίσης έτη, και μάλιστα νεανικά, εργασθέντα ως δημοδιδάσκαλον εδώ στην Χίο, στο χωριό Λιθί, κατόπιν δε ως μοναχόν αφιερωθέντα στην Νέα Μονή μεγάλον άγιο, θαυματουργό και θεολόγο Νεκτάριο Πενταπόλεως; Και αυτός κατηγορήθηκε και συκοφαντήθηκε από κληρικούς της πατριαρχικής αυλής στην Αλεξάνδρεια με συνέπεια να εκδιωχθεί από εκεί αδίκως και να ταλαιπωρηθεί. Εμίλησε όμως, και έκρινε και γι' αυτόν οριστικά ο Ουρανός, με την μυροβλυσία και τα πάμπολλα

θαύματα των λειψάνων του, ώστε να φιμωθούν όλες οι αντίθετες γνώμες.

Για τον Άγιο Μακάριο Κορίνθου, τον κινητήριο αυτό μοχλό του ησυχαστικού φιλοκαλικού κινήματος, υπάρχει εμφανέστατη ετυμηγορία του ουρανού, η οποία συνετέλεσε ώστε να τιμάται ως άγιος αμέσως μετά την κοίμησή του. Πολυάριθμα θαύματα ιάσεως ασθενών εδώ στην Χίο παραδίδονται από τις αγιολογικές πηγές³⁸. Είναι μάλιστα πολύ χαρακτηριστικό ότι ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις, που επείσθη τελικά να μείνει στην Χίο, από τις προτροπές του Αγίου Μακαρίου, συνέθεσε θαυμάσια ακολουθία που εσώζετο μέχρι τώρα ανέκδοτη σε κώδικα της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας, εξεδόθη όμως τώρα στα Πρακτικά του λαμπτρού Επιστημονικού Συνεδρίου που συνεκάλεσε το Ιερόν Προσκύνημα Παναγίας Εκατονταπλιανής της Πάρου, της Ιεράς Μητροπόλεως Παροναξίας, τον Σεπτέμβριο του 1998. Στην ακολουθία αυτή γράφεται μεταξύ άλλων ότι ο ευκλεής ιεράρχης κατευφδαίνει τους εν Χίῳ «οσμαίς πνευματικαίς θείων ἔργων», ότι από πρόεδρος της εκκλησίας της Κορίνθου «λόγοις απορρήτοις Θεού προνοίας» ήλθε στην Χίο, όπου διέπρεψε «λόγοις και πράξεσι» και ότι το τέλος του βίου του ήταν «όντως θεοδόξαστον, θαυμάτων παραδόξων θεόθεν χάριν κομισάμενος». Είναι «Πελοποννήσου θρέμμα και Χίου θείος κοσμήτωρ», της οποίας «ο χριστεπώνυμος λαός θησαυρόν ουρανίον και όλβον θείον τα σεπτά λείψανα αυτού επλούτησε». Προτέρονται οι πιστοί της Χίου να χαίρουν, «προστάτην πεπλουτηκότες ετοιμότατον πριν γαρ διά σώματος ννυ δε διά πνεύματος ενεργετεί εκάστοτε θείοις ιάμασι»³⁹.

Ασφαλώς και ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις ήλθε στην Χίο «λόγοις απορρήτοις Θεού προνοίας», για να υπηρετήσει εδώ ως σχολάρχης και καθηγητής επί ένα τέταρτο αιώνος στην περιφημη Φιλοσοφική Σχολή της, η οποία επί της σχολαρχίας του απέκτησε μοναδική αίγλη και ακτινοβολία, επρόκειτο όμως συγχρόνως να γίνει και χώρος αντιπαραθέσεως του παραδοσιακού και αγιοπατερικού Αθανασίου, με τους εκσυγχρονιστάς του Δυτικού Διαφωτισμού, επί κεφαλής των οποίων ήτο ο Χιώτης επίσης λόγιος και διδάσκαλος Αδαμάντιος Κοραής, με ενέργειες του οποίου και των φίλων του αναγκάσθηκε να φύγει από την Σχολή το 1811, σε ηλικία ενενήντα ετών, ενώ μετά από δύο έτη, το 1813, απέθανε. Εκπλήσσουν το σφρίγος, η ζωντάνια και ο δυναμισμός του Αγίου Αθανασίου κατά την τελευταία εικοσιπεντετεύχη της ζωής του στην Χίο. Έπαιρνε δύναμη και ζωή από τον διδασκαλικό του ζήλο, από την επιθυμία να προσφέρει όλες του τις δυνάμεις στον φωτισμό του Γένους, όχι μόνο με την διδασκαλία, αλλά και με πολυάριθμα συγγράμματα, μεγάλο μέρος από τα οποία εγράφησαν κατά την περίοδο αυτή της ζωής του. Η Χίος του προσέφερε τις δυνατότητες, εκπαιδευτικές και προσωπικές, ώστε να προσφέρει όσα κατά την κρίσιμη αυτή περίοδο ήσαν αναγκαία, ώστε να αναχαιτισθεί ο εκδυτικισμός της Ορθοδοξίας σε δύο επίπεδα, στο χώρο της παιδείας με τον ξένο στην Ορθόδοξη Παραδοσιακή αντιεκκλησιαστικό Διαφωτισμό, στον χώρο δε της Εκκλησίας και της Θεολογίας με τον επιθετικό προσηλυτισμό του Παπισμού, ο οποίος ιδιαίτερα στα νησιά των Κυκλαδών, όπως παλαιότερα στην Κύπρο και στην Κρήτη, είχε αποκτήσει ισχυρά ερείσματα από την εποχή των σταυροφοριών. Η μεγάλη του αυτή προσφορά, στην οποία σύντομα θα αναφερθούμε, είχε σαν συνέπεια να γίνει ο Αθανάσιος στόχος των Ελλήνων Διαφωτιστών και των επιγόνων τους περισσότερο από όλους τους άλλους παραδοσιακούς λογίους και θεολόγους, περισσότερο και από τους δύο άλλους της Τριάδος των Κολλυβάδων που εμνημονεύσαμε γιατί αυτός περισσότερο από όλους τους άλλους με σθένος και παρρησία ακατάβλητη, με συγκροτημένη επιχειρηματολογία και άριστη γνώση προσώπων και πραγμάτων αποκάλυψε τον κίνδυνο που διέτρεχε η ελληνική κοινωνία από τις αθεϊστικές ιδέες του Βολταίρου και από την επιχειρούμενη εκθεμελίωση του ορθοδόξου πολιτισμού με την πλημμυρίδα και την εισαγωγή ξένων ηθών και εθίμων. Είναι εκπληκτικά επίκαιρος σήμερα με την λαίλαπα της παγκοσμιοποίησης και της πολιτοποίησης των πολιτισμών ο Άγιος Αθανάσιος⁴⁰. Παρουσίασε το μεγαλείο της Ορθοδοξίας στην ζωή, στην διδασκαλία και στα θαύματα των Αγίων, ιδιαίτερα με την προβολή της ησυχαστικής διδασκαλίας του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ο οποίος στην εποχή του αντιμετώπισε παρόμοια κατάσταση στο πρόσωπο του εκ Δύσεως μοναχού Βαρλαάμ του Καλαβρού. Ο Διαφωτισμός με τον ανθρωποκεντρισμό και τον κλασικισμό του είναι στην ουσία Νεοβαρλααμισμός, οι δε

Αγιοι Κολλυβάδες είναι ακριβείς συνεχισταί του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και των Πατέρων της Εκκλησίας. Δεν λογάριασε ο Άγιος Αθανάσιος το κόστος της αντιπαραθέσεως και το ποτάμι της λάσπης που θα προσπαθούσε να τον πνίξει. Οι μεγάλοι δε φοβούνται και δεν πτοούνται η αλήθεια δεν κρύβεται, όπως τελικά δεν κρύφτηκε και το μεγαλείο του Αγίου Αθανασίου.

Δύο μεγάλοι ξένοι Ρωμαιοκαθολικοί ερευνηταί, ο L. Petit και ο Le Guillu χαρακτηρίζουν τον Αθανάσιο Πάριο ως τον μεγαλύτερο Έλληνα θεολόγο μετά τον Ευγένιο Βούλγαρη, από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα⁴¹. Γαλλικής καταγωγής και οι δύο, παρά την σκληρή κριτική που ασκεί εναντίον του Παπισμού, φαίνεται ότι διέγνωσαν την ευθικρισία και αμεροληψία του, ιδιαίτερα στα όσα γράφει εναντίον της αθεϊας του Βολταίρου και της Γαλλικής Επαναστάσεως, που οδήγησαν ένα ολόκληρο έθνος, πρώην χριστιανικό, στην αποστασία από τον Θεό και τελικά στα αδιέξοδα του υλισμού και της αχαλίνωτης ελευθερίας. Από τον Podskalsky επίσης, νεώτερο Ρωμαιοκαθολικό ιστορικό και θεολόγο, χαρακτηρίζεται ως άκαμπτος υπέρμαχος της Παραδόσεως και δριμύτατος επικριτής της Γαλλικής Επαναστάσεως και των ιδεών του Βολταίρου και του Ρουσσώ, ενώ ως προς την θύραθεν σοφία μένει σταθερά προσανατολισμένος στις θέσεις του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά και απορρίπτει στο πρόσωπο και στις θέσεις του Βαρλαάμ την κοσμική σοφία και τις δυναμικές της προεκτάσεις στην θεολογία και στην σωτηριολογία⁴².

Δεν προτιθέμεθα να αναλύσουμε τις θετικές αλλά και τις αρνητικές αξιολογήσεις, όλες άδικες και προκατειλημμένες, για τον Αθανάσιο Πάριο. Το έχει κάνει αυτό νεαρός ερευνητής, ο Χρ. Αραμπατζής, σε μελέτη του που δημοσιεύεται στα Πρακτικά του μνημονεύθεντος συνεδρίου της Πάρου με θέμα «Ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος στην ιστορική και θεολογική έρευνα». Ομαδοποιεί τις τάσεις των ερευνητών σε τρεις κατηγορίες: α) Σε όσους τον αξιολογούν αρνητικά, δίχως καμμία θετική κρίση, β) σε όσους τον κρίνουν αυστηρά με βάση την επιχειρηματολογία του Διαφωτισμού, διαβλέπουν όμως τις αναμφισβήτητες ικανότητές του και διακρίνουν την ειλικρίνεια των προθέσεών του και γ) σε εκείνους που τον κρίνουν θετικά ως έναν από τους σημαντικώτερους λογίους της εποχής του, που μόχθησε να διασώσει τα ελληνορθόδοξα πολιτιστικά πρότυπα και να περιφρουρήσει την απροετοίμαστη ελληνική κοινωνία από την εισβολή των αθεϊστικών και ατομοκεντρικών μοντέλων του Διαφωτισμού⁴³. Την ίδια εικόνα αποκομίζει κανείς και από το πολύ χρήσιμο έργο του ίδιου ερευνητή «Αθανασίου Πάριου Βιβλιογραφικά», όπου, αφού στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται η εργογραφία του Αγίου Αθανασίου με τα εκδεδομένα και ανέκδοτα έργα του και όλες τις σχετικές πληροφορίες, στο δεύτερο παρουσιάζεται σε 309 λήμματα η σχετική με τον Αθανάσιο βιβλιογραφία, με ενδεικτικές αναφορές στις γνώμες του συγγραφέων για την προσφορά του Αθανασίου⁴⁴.

Ας μνημονεύσουμε εδώ κατ' εξαίρεσιν, επειδή βρισκόμαστε στην Χίο, την πολύ καλή μελέτη του Μ. Βασιλάκη, «Ο Αθανάσιος Πάριος και το έργο του», που δημοσιεύθηκε στα Χιακά εκκλησιαστικά Χρονικά το 1958. Κατά τον συγγραφέα «Ο Πάριος ήτο ανθρωπος ευφυής, αγχίνους, φιλόπονος, αλλά και συντηρητικός, ασκητικός, πιστός εις τας εθνικοθρησκευτικά μας παραδόσεως και τα ήθη και έθιμα τα Ελληνικά». Γίνονται αναφορές στις σχέσεις Κοραή και Πάριου και προβάλλεται η θετική γνώμη του Αθανασίου για τον Κοραή. Παρατίθεται κατάλογος όλων των γνωστών τότε έργων του Αγίου με ιδιαίτερη αναφορά στα υμνολογικά και αγιολογικά του έργα. Σημειώνονται σχόλια και κρίσεις για τον Πάριο, από Ιστορικούς της εποχής και επιγράμματα των μαθητών του. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στο ενδιαφέρον του οσίου Γέροντος της Πάρου Φιλόθεου Ζερβάκου για τον εντοπισμό των λειψάνων του Πάριου στην Χίο κατά την δεκαετία του 1930⁴⁵.

2. Αδιαίρετη παιδεία. Ελληνική και Χριστιανική.

Μετά από αυτή την γενική αναφορά που μας προϊδέασε για την θεολογική προσφορά του Αγίου Αθανασίου ας δούμε ειδικώτερα τις διαστάσεις της. Πρέπει πάντως εξ αρχής να επισημάνουμε ότι ο Αθανάσιος δεν ήταν θεολόγος του τύπου των σημερινών πτυχιούχων των Θεολογικών Σχολών. Ήταν περισσότερο φιλόλογος και φιλόσοφος με βάση τις σπουδές του στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης και στην Αθωνιάδα του Ευγενίου Βούλγαρη, ως και με βάση την διδασκαλική του δραστηριότητα στο Ελληνομουσείο της Θεσσαλονίκης και στην Σχολή της Χίου. Ο διχασμός και ο χωρισμός φιλοσοφικών και θεολογικών σχολών, που θυμίζει την απόπειρα του Ιουλιανού του Παραβάτου, να στερήσει την κλασική παιδεία από τους Χριστιανούς, οφείλεται στην προσπάθεια των Διαφωτιστών να αποκαθάρουν την ελληνική παιδεία από τα χριστιανικά και εκκλησιαστικά της γνωρίσματα που απέκτησε κατά την περίοδο της Ρωμιοσύνης του Βυζαντίου, να θέσουν στο περιθώριο τα ιερά γράμματα, την Αγία Γραφή και τους Πατέρες, που θα έπρεπε τώρα να διδάσκονται μόνο στις θεολογικές σχολές. Η ιστορική διαίρεση και διάσπαση του Ελληνισμού, που τον εσυρρίκνωσαν και τον περιόρισαν μόνο στην αρχαία Ελλάδα, αφαιρώντας και αποκόπτοντας την περίοδο του χριστιανικού Ελληνισμού, είναι κακό προϊόν της αρχαιολατρείας και του κλασικισμού των Διαφωτιστών, που θα το πληρώναμε πολύ ακριβά, αν δεν εμφανίζονταν οι μεγάλοι ιστορικοί μας Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος, και στην συνέχεια πολλοί άλλοι διανοηταί, που κατοχύρωσαν την διαχρονική ενότητα του Ελληνισμού στις ιστορικές του φάσεις της αρχαιότητος, του Βυζαντίου και της Τουρκοκρατίας μέχρι σήμερα. Αν έλειπε επίσης η Εκκλησία, η οποία στην θεολογία και στην λατρεία της εξακολούθησε και εξακολουθεί να διατηρεί ζωντανό τον Έλληνα λόγο, ο οποίος τείνει να υποβαθμισθεί ή και να αφανισθεί στις άλλες εκδηλώσεις του πολιτιστικού μας βίου.

Είναι εκπληκτικό να σκέπτεται κανείς ότι ακόμη και σήμερα υπάρχουν υμνογράφοι, όπως ο αείμινηστος Γέροντας Γεράσιμος Μικραγιαννίτης και πολλοί άλλοι, που γράφουν κοντάκια και κανόνες, στην γλώσσα του Ρωμανού του Μελωδού, του Ιωάννου Δαμασκηνού, του Θεοδώρου Στουδίτου. Ποιος από τους σημερινούς φιλολόγους της διχασμένης παιδείας μας μπορεί να γράψει αρχαίες τραγωδίες ή ομηρικά έπη, όπως έγραφαν οι Πατέρες της Εκκλησίας με την εκπληκτική τους αρχαιομάθεια ιαμβική ή τονική ποίηση; Δεν δυσκολεύθηκε καθόλου ο Άγιος Γεργόριος Θεολόγος να γράψει τα εκπληκτικά του ποίηματα, για να διδάσκονται στα χριστιανικά σχολεία, σε περίπτωση που θα προχωρούσε το σχέδιο του Ιουλιανού για τον αφελληνισμό της χριστιανικής παιδείας. Ακόμη και σήμερα μετά την πανθομολογούμενη υποβάθμιση της ελληνικής γλώσσας, η Εκκλησία εξακολουθεί να παραμένει το καταφύγιο και η ελπίδα της.

Δεν ήταν λοιπόν ο Αθανάσιος Πάριος ούτε προϊόν ούτε διδασκαλος της μετά τον Διαφωτισμό διχασμένης ελληνικής παιδείας, που προσπαθούσε και προσπαθεί να απομονώσει και να θέσει στο περιθώριο την Εκκλησία και την θεολογία. Ήταν καρπός και διάκονος της ελληνοπρεπούς παιδείας, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά από την εις τα ίδια τα κείμενα της Κ. Διαθήκης, κατά Θεία Πρόνοια, συνάντηση Ελληνισμού και Χριστιανισμού και την πορεία της στην συνέχεια στην ζωή της Εκκλησίας. Ο Αθανάσιος Πάριος από της πλευράς αυτής είναι συνεχιστής των αρχαίων απολογητών, των Αλεξανδρινών θεολόγων, των Καππαδοκών Πατέρων, του Αγίου Μαξίμου, του Αγίου Ιωάννου Δαμασκηνού, του Μ. Φωτίου, του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, του Γεργορίου Παλαμά, του Γενναδίου Σχολαρίου. Η θεολογία δεν ήταν για όλους αυτούς μία ξεχωριστή παιδευτική δραστηριότης διεπότιζε όλη την παιδεία, η οποία δεν ήταν παιδεία ασεβής, αλλά παιδεία θεοσεβής, και προ παντός ήταν πράξη ζωής, εμπειρία και βίωμα, κατάκτηση της Χάριτος του Αγίου Πνεύματος, του θεϊκού φωτισμού, και όχι ανθρώπινος

Διαφωτισμός και επαγγελματική ενασχόληση. Δίδασκε περισσότερο Ρητορική και Γραμματική και λιγότερο θεολογία.

Ο μαθητής του Σαμουήλ ο εξ Ανδρου, διδάσκαλος και αυτός, προλογίζοντας το έργο του Αθανασίου «Αλεξίακον Φάρμακον», αφού λέγει ότι η ευαγγελική του αρετή εστάθη τόσον υψηλή διά παντός του βίου, ώστε η φήμη του ως ενός εκ των οσιωτέρων ομοδόξων προβάλλεται και εις άλλους λαούς και άλλας γλώσσας, λέγει επί λέξει τα εξής για το εκπαιδευτικό έργο και την προσφορά του: «Αλλά προς τούτοις τί χρη και λέγειν και γράφειν το τούτου πρόμαχον υπέρ της ορθοδόξου πίστεως, το αδιάκοπον φιλομαθές εις τε παράδοσιν και επίδοσιν ότι πλείστων μαθητών, και το ατρότως φιλόπονον εις σύνθεσιν παντοίων συνταγμάτων ἀχρι τέλους της αυτού ζωής; Ου μην αλλά πώς δει επαριθμείν τα διάφορα, είτε πλείστα ιδιοϋπόγραφα, και ανώνυμα κατά τον διπλούν φιλόσοφον ἔντεχνα και ορθόδοξα βιβλία μετά των πολυμαθών εκασταχού διασπαρέντων αυτού μαθητών εν βαθμώ διδασκαλίας, εικλησιαστικής προεδρίας, άλλης τε υπερβαθμίου πραγματείας; Της γαρ ταλαίνης Ελλάδος μετά την ἀλωσιν του γένους ημών ἐτι στειρευούσης, πολλούς νιούς και κληρονόμους ο αείμνηστος πατήρ εγέννησε κατά λόγον της επικτήτου και εφευρετικής πολυμαθούς ορθοδιδασκαλίας· ἄλλους μεν εκθρέψας εν τελειότητι διά της γραμματικής τέχνης, ἄλλους δε διά της ρητορικής εμπειρίας, ετέρους δε διά της θεολογικής και μεταφυσικής επιστήμης. Πώς δε σιωπήσω το σπάνιον κριτικόν του νοός αυτού, κατά τον Φώτιον εκείνον! περί τε την ανακριτικήν ανάγνωσιν και φιλολογικήν αγχίνοιαν; Τοιούτου όντος του ανδρός, και ούτω κατ' ἀμφω το κοινόν του χριστωνύμου πληρώματος αφελήσαντος, ίδού και τούτο περί το σεβαστόν αυτού γήρας προστίθεται τοις ἄλλοις κοινωφελεστάτοις μεγαλοσώμοις βιβλίοις, οίον τι προσάρτημα του υπέρ της ορθοδοξίας ζήλου και παραπλήρωμα δήθεν της αυτού ιδιωφελούς και κοινωφελούς ζωής. Τούτο αυτό το πονημάτιον πολλοί των εν Χίῳ εικλησιαστικοί τε και λαϊκοί ανέγνωσαν». Και συνεχίζει αναφέροντας τους επαινέσαντας το βιβλίο, μεταξύ των οποίων επίσης «εν τε Ιασίῳ της Μολδαβίας, και Βουκουρεστίῳ της Ουγκροβλαχίας περισσοί λογιώτεροι των αρχιερέων και ελλογιμώτεροι των διδασκάλων επαίνων πολλών απηξίωσαν»⁴⁶.

Αυτήν την πολυμέρεια και ευρύτητα του Αθανασίου, την κατ' ἀμφω προσφορά του, και ως προς την θύραθεν και ως προς την χριστιανική παιδεία, εικονίζει και ο κατάλογος των πολυπληθών συγγραμμάτων του. Τα εκδεδομένα εξ αυτών αριθμούνται εις 31, τα ανέκδοτα εις 35, ενώ σώζονται και 27 επιστολές του. Η ανάγκη πάντως να αντιμετωπίσει ως εικλησιαστική προσωπικότης τα ανακύπτοντα προβλήματα, αλλά και να διαφωτίσει και διδάξει θέματα της ορθοδόξου πίστεως και ζωής συνετέλεσαν ώστε το συγγραφικό του έργο να είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος θεολογικό, όπως αυτό φαίνεται από την ειδολογική διαίρεση των συγγραμμάτων, στην οποία προέβη η επιστημονική επιτροπή εκδόσεως, που συνέστησε το Ιερό Προσκύνημα της Εκατοντοπυλιανής της Πάρου. Ομαδοποιούνται λοιπόν τα συγγράμματα σε αγιολογικά, αντιρρητικά, απολογητικά, δογματικά, κανονολογικά, λειτουργικά και λειτουργιολογικά, ομιλητικά, σχολικά, φιλολογικά, φιλοσοφικά, επιστολές και επιγράμματα.

3. Η θεολογική προσφορά

Με βάση λοιπόν το πλούσιο και πολυσχιδές αυτό συγγραφικό έργο η θεολογική προσφορά του Αγίου Αθανασίου είναι δυνατόν να συνοψισθεί στους εξής βασικώς τομείς της Θεολογίας.

α'. Απολογητική

Ο Άγιος Αθανάσιος, ακολουθώντας και μιμούμενος τους αρχαίους απολογητάς, αναλαμβάνει να αποκρούσει τις εναντίον του Χριστιανισμού κατηγορίες, εναντίον πολλών δογμάτων και προσώπων, ιδιαίτερα μάλιστα τις εναντίον της θεότητος του Χριστού αμφισβήτησεις και τα επιχειρήματα των αθέων οπαδών του Βολταίου. Ο λόγος του αναγκαστικά προσλαμβάνει και πολιτικό χαρακτήρα, διότι πιστεύει ότι οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητος που προβάλλουν δεν οδηγούν στην αληθινή, την πνευματική ελευθερία και ισότητα, αλλά έχουν σκοπό να παρασύρουν, ως δολώματα, τους πολλούς στην κατάλυση των παραδεδομένων χριστιανικών αξιών, να πλήξουν την θρησκεία, την Εκκλησία. Εκτιμά ο Αθανάσιος ότι ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός συνδεδεμένος με την αθεϊστική και νιοθετηθείς με την Γαλλική Επανάσταση από ένα ολόκληρο έθνος, την Γαλλία, είναι πολύ χειρότερος από τις αρχαίες αιρέσεις, οι οποίες είχαν κάποιο εισηγητή και μερικούς οπαδούς. Λέγει στο έργο του «Απολογία Χριστιανική» ότι η κατάσταση τότε και εις τα δύο, «ήτοι και κατά τα θεία και κατά τα πολιτικά είναι αθλιωτάτη, και τόσον πολλά αθλιωτάτη, ώστε οπού δεν δύναται τινάς, να την ομοιάσῃ με καμμίαν από τας παλαιάς ιστορίας. Αληθώς τα γινόμενα εν ταις ημέραις ημών ταύταις, κάνουσιν ημάς να φωνάξωμεν με περισσότερον δίκαιον, ότι έοικε την παρούσαν ζωήν επιλεοιπέναι καθόλου η του Θεού κηδεμονία. Επειδή όχι ο δείνα, ή ο δείνα αιρεσιάρχης βλασφημεί εις την Πίστιν και ταράττει την εκκλησίαν του Θεού, αλλ' έθνος μέγα, γένος ολόκληρον κατά δύσιν, διόλου και εξολοκλήρου απεκήρυξε τον Χριστιανισμόν, απεσκοράκισε το Ιερόν Ευαγγέλιον, και πάσαν απλώς αγίαν γραφήν απέβαλε προφήτας και αποστόλους, απεδίωξε μάρτυρας, οσίους, δικαίους, πάσαν αγιότητα. Εβεβήλωσε τα θυσιαστήρια, εμετάβαλε τους ιερούς ναούς εις μαγαζία, τα μοναστήρια εις χαμαιτυπεία και κοινά καταγώγια. Απλώς ειπείν τα πάντα, όσα θεία, όσα σεμνά, όσα τίμια διά την αγιωτάτην πίστιν του Χριστού, όλα τα απέρριψαν, και σπουδάζουν επιμελέστατα να επανέλθουν, μάλιστα και επανήλθον εις την πρώτην εκείνην ασέβειαν, εις την οποίαν ευρίσκοντο, προ του να επιστρέψουν εις την πίστιν του Χριστού». Και εις άλλο σημείο: «Άλλά τέλος πάντων, η μανία, η λύσσα, ο ενθουσιασμός της λιμπερτάς αποφασίζει αποστασίαν πάσης αρχής και εξουσίας, ου μόνον επιγείου, αλλά και ουρανίου, και τί (λέγει) η Γραφή εμποδίζει; Ούτε καίσαρα, ούτε θεόν, ούτε ηγεμόνα, ούτε Αποστόλους, ούτε νόμους, ούτε άρχοντας ούτε ευαγγέλια. Έξω προφήται, έξω απόστολοι, έξω ευαγγέλια, έξω Χριστός, έξω Θεός. Αντί τούτων ας έλθη, ας παροησιασθή εις το μέσον ο σοφώτατος Βολταίο, ο συνετώτατος Ρουσών, ο Αμήτριος ο Βοολστών, ο Ονισάντης, ο Κόλινσος, οι άριστοι και εξαίρετοι πολιτικοί. Ούτοι και οι παρόμοιοι με τούτους, από την σήμερον ας τιμώνται, αυτοί ας γεραίρωνται, αυτοί ας κηρύττωνται, ως όντως ευεργέται της ανθρωπότητος».⁴⁷

Το χειρότερο μάλιστα είναι ότι αυτήν την ανατροπή και κατεδάφιση των πάντων δεν αρκούνται να την εφαρμόσουν στην χώρα τους, αλλά φιλοδοξούν να την εξαγάγουν και να την επιβάλουν με πολέμους και αλλού, «εξορμήσαντες από τα όριά τους, περιέρχονται άνω και κάτω, ωσάν τόσοι Απόστολοι του Άδου, με σκοπόν και απόφασιν να εξαπλώσουν πανταχού την θνητοψυχίαν, την ασέβειαν, την αθεϊαν, προβάλλοντες μεν εις τα πλήθη το ψευδώνυμον όνομα της λιμπερτάς, ήγουν ελευθερίας, σπέρνοντες δε όπου φθάσουν, φθοράς, αφανισμούς, λεηλασίας, ακαταστασίας και αρπαγάς. Ωχ, τί να ειπώ; Και τί να βοήσω; Το κακόν είναι απερίγραπτον, είναι ανεκδιήγητον, τα αθεώτατα άρματα νικώσι, προχωρούσι, θριαμβεύοντι, τα δένδρα της αθεϊας (έτζι πρέπει να λέγονται ορθότερον) πανταχού φυτεύονται και οιζώνουσι, και ο σταυρός του Χριστού (φευ) ξερριζώνεται και ατίμως εκβάλλεται αληθώς έοικε την παρούσαν ζωήν επιλεοιπέναι καθόλου η του Θεού κηδεμονία»⁴⁸.

Και μόνον από τα αποσπάσματα αυτά αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο Άγιος Αθανάσιος δεν είχε πολιτικά, αλλά εκκλησιαστικά, πνευματικά, κίνητρα, όταν στρεφόταν εναντίον του Διαφωτισμού, των ιδεών της Γαλλικής Επαναστάσεως, όταν απέτρεπε τους νέους από το να σπουδάσουν στην Ευρώπη⁴⁸. Όλα τα αντιδιαφωτιστικά του συγγράμματα έχουν απολογητικό χαρακτήρα απολογούνται και αναιρούν τις κατά

του Χριστιανισμού, της Εκκλησίας, κατηγορίες των αθέων, εναντίον του κλήρου, των μοναχών, των αγίων ηθών και εθίμων, των παραδεδομένων αξιών. Σήμερα μάλιστα που η Ευρώπη αρχίζει να υιοθετεί το μοντέλο του άθροισκου, του λαϊκού κράτους της Γαλλίας, και πολλοί από τους ηγέτες της δεν θέλουν ούτε να μνημονεύεται το χριστιανικό παρελθόν της, δεν θέλουν στις ταυτότητες των πολιτών ούτε την ένδειξη της θρησκείας, και όλοι οι θεσμοί αποχριστιανίζονται και φθείρονται με οφθαλμοφανείς τις συνέπειες στην πνευματική ευστάθεια και ισορροπία, ο λόγος του Αθανασίου καταντά επίκαιος και προφητικός. Θέτει μάλιστα προ των ευθυνών μας όλους για την έλλειψη αγωνιστικού προφητικού πνεύματος, όταν πλέον όχι μόνο ένα έθνος, η Γαλλία, αλλά ο κόσμος ολόκληρος στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης της Νέας Εποχής, φαίνεται να εκδιώκει τον Χριστό και να εγκαθιστά τον Αντίχριστο, στην σκέψη, στην συμπεριφορά, στην νοοτροπία των ανθρώπων. Μήπως δεν εξάγουν και τώρα οι μεγάλοι την αθεϊα, εν ονόματι της ελευθερίας των λαών, για να τους επιβάλουν χειρότερη πνευματική και πολιτική καταπίεση;

β'. Δογματική - Αντιρρητική - Πολεμική

Το ίδιο αναλογικά ισχύει και για τον άλλο χώρο, όπου ο Άγιος Αθανάσιος είναι αντιδυτικός, τον χώρο δηλαδή των δογμάτων, της διδασκαλίας της Εκκλησίας, όπου εδώ έχει αντιτάλους όχι τους Διαφωτιστές, αλλά τον Παπισμό και τους μισσιοναρίους του, οι οποίοι εκμεταλλεύμενοι την αμάθεια και την φτώχεια των υποδούλων Ορθοδόξων, επεδίωκαν να τους αποσπάσουν από την Ορθοδόξη Εκκλησία και να τους προσδέσουν στον Παπισμό. Όπως ο Διαφωτισμός έτσι και ο Παπισμός είναι ουσιαστικά ανθρωποκεντρισμός εξήρτησε τα πάντα από τον αλάθητο άνθρωπο της Ρώμης, τον πάπα, και εξοβέλισε το συνοδικό σύστημα διοικήσεως της Εκκλησίας, που λειτουργεί συμμετοχικά, συμπεριλαμβάνοντας το πλήρωμα της Εκκλησίας, κλήρο και λαό. Εισήγαγε τον σχολαστικισμό και την φιλοσοφία στη Θεολογία, αγνοώντας και καταργώντας την Χάρη του Αγίου Πνεύματος, όπως αυτό φάνηκε στην σύγκρουση του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, εκπρόσωπο της Αναγεννήσεως και πρόδομο των Διαφωτιστών, προσέδωσε ποινικό και νομικό χαρακτήρα στην πνευματική ζωή και με τις δυνατότητες των δογμάτων, του πρωτείου και του αλαθήτου μετέβαλε και άλλαξε τα πάντα στην διδασκαλία της Εκκλησίας, εισάγοντας πάμπολλες καινοτομίες και αιρέσεις, αντίθετες προς την Αγία Γραφή και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και εδώ έξω οι προφήται, έξω οι Απόστολοι, έξω οι Πατέρες, έξω ο Χριστός, έξω η Εκκλησία. Ο Διαφωτισμός άλλωστε είναι τέκνο του Παπισμού, όπως και ο Προτεσταντισμός.

Ο Αθανάσιος αντιμετωπίζοντας τον Παπισμό προέβαλλε τους αγώνες των μεγάλων αγίων και την σχετική διδασκαλία τους. Τα έργα του «Ο Παλαμάς εκείνος», στο οποίο μεταφράζει και σχολιάζει τον βίο του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, του Αγίου Φιλοθέου Κοκκίνου, και «Αντίπαπας», όπως ονομάζει τον Αγιο Μάρκο Εφέσου τον Ευγενικό, αυτόν τον σκοπό εξυπηρετούν. Στο περίφημο δογματικό του σύγγραμμα, την «Επιτομήν των θείων της πίστεως δογμάτων», εκθέτει με λόγο θετικής διδαχής τα δόγματα της Εκκλησίας με βάση την διδασκαλία των Αγίων Πατέρων, ακολουθώντας αντίστοιχο έργο του Ευγενίου Βουλγάρεως, το «Θεολογικόν», δεν παραλείπει όμως να τονίσει σε κάθε συνάφεια τις αιρετικές αποκλίσεις των Λατίνων και των Λουθηροκαλβίνων, όπως ονομάζει τους Προτεστάντες. Και επειδή οι διαφορές δεν είναι πάντοτε κατανοητές, και πολλοί δεν αντιλαμβάνονται γιατί είμαστε χωρισμένοι και διηρημένοι οι Χριστιανοί, δεν παραλείπει στο έργο του «Ουρανού κρίσις» να επικαλεσθεί την ετυμηγορία των ουρανών, την γνώμη του Θεού για τον Παπισμό και την Ορθοδοξία, διηγούμενος το θαύμα του Αγίου Σπυρίδωνος στην Κέρκυρα, όταν ο Βενετός ηγεμών θέλησε, διά της βίας να οικοδομήσει "αλτάρι", αγία τράπεζα, μέσα στον ορθόδοξο ναό του Αγίου. Η

βεβήλωση αυτή του ορθοδόξου ναού από το παπικό «αλτάρι» προκάλεσε την τιμωρητική θαυματουργό επέμβαση του Αγίου Σπυρίδωνος, η οποία θεωρήθηκε ως «Ουρανού κρίσις».

Κατηγορούσαν επί της εποχής του οι Ρωμαιοκαθολικοί, οι παπισταί, όπως τους λέγει, την Ορθόδοξη Εκκλησία ως αιφετική και σχισματική, ότι έπαυσε πλέον να παράγει αγίους και ότι μόνον αυτοί αποτελούν την Μία, Αγία Καθολική και Αποστολική Εκκλησία, στην οποία έπρεπε να επιστρέψουν, για να σωθούν. Είναι γνωστός ο προσηλυτισμός που ασκήθηκε επί Τουρκοκρατίας εις βάρος των Ορθοδόξων, ιδιαίτερα μέσω του φοβερού μηχανισμού της Ουνίας, όταν διεπίστωσαν ότι αποτυγχάνουν ο βίασις εκλατινισμός, που επεβλήθη με τις σταυροφορίες σ' ολόκληρη την Ανατολή, και ο προσωπικός προσηλυτισμός, ο οποίος απαιτεί πολύ κόπο και έχει μικρή απόδοση⁴⁹. Οι κατηγορίες και οι συκοφαντίες εναντίον Αγίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας είχαν οργανωθή άριστα από τους Ιησουίτες, όπως αυτό φαίνεται στο βιβλίο του Φραγκίσκου Ροσιέρου «Τάργα», το οποίο ντρέπεται κανείς και να διαβάσει από την αρχή διαπιστώνει τις απίστευτες κατηγορίες και συκοφαντίες εναντίον μεγάλων Αγίων της Εκκλησίας, όπως του Αγίου Φωτίου, του Αγίου Μάρκου του Ευγενικού, του Αγίου Νείλου Καβάσιλα, του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά κ.ά. Δεν είναι εύκολο στους πολλούς, όταν μάλιστα στερούνται θεολογικής παιδείας, να καταλάβουν τις θεολογικές διαφορές μεταξύ Ορθοδοξίας και Παπιστομού και να διαπιστώσουν πού βρίσκεται η αλήθεια, και αν δικαιολογείται ο χωρισμός και η διαίρεση του χριστιανικού κόσμου. Η δυσκολία αυτή υπάρχει μέχρι σήμερα και την ζήσαμε προ ολίγου, το 2001, με τις αντιπαραθέσεις και τους αγώνες εναντίον της επισκέψεως του πάπα στην Αθήνα, όπως και με την βυζαντινή Θεία Λειτουργία που ετέλεσε ο Οικουμενικός πατριάρχης στον ναό του Αγίου Απολλιναρίου στη Ραβέννα, κατά την οποία μετέδωσε την θεία κοινωνία και σε Ρωμαιοκαθολικούς πιστούς, τον Μάιο του 2002.

Επειδή λοιπόν είναι δύσκολη η εύρεση της αλήθειας και μάλιστα σε εποχές απιστίας και σκληρύνσεως, επιτελεί ο Θεός θαύματα, όπως έγινε στην Κέρκυρα μετά την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους εκ μέρους των Βενετών το 1716. Αυτό το θαύμα θεωρεί ο Άγιος Αθανάσιος ως «Ουρανού κρίσιν». Λέγει ότι ο γηγεμών της Κερκύρας, θέλοντας να ευχαριστήσει τον Άγιο Σπυρίδωνα για την απελευθέρωση της πόλεως και μετά από συμβουλή παπικού θεολόγου, αποφάσισε να οικοδομήσει μέσα στον ορθόδοξο ναό του Αγίου Λατινική αγία τράπεζα, «ένα Αλτάρι μαρμάρινον πολύτιμον, διά να λέγεται καθ' εκάστην εκεί μέσα και μία λατινική λειτουργία, και η εξοχότης σου να ακούης λειτουργίαν της γλώσσης σου, όταν εις τους διωρισμένους καιρούς παρουσιάζης εκεί», όπως αποδίδει την συμβουλή του θεολόγου ο Άγιος Αθανάσιος Πάριος. Παρά τις επανειλημμένες εμφανίσεις του Αγίου Σπυρίδωνος κατ' όναρ στον Βενετό γηγεμόνα, με τις οποίες τον απέτρεπε από την πραγματοποίηση του σχεδίου, ως και τις παρακλήσεις των ορθοδόξων ιερέων, και του λαού, ο γηγεμών επέμενε στην κατασκευή του παπικού αλταρίου όταν λοιπόν κατά την ορισμένη ημέρα επρόκειτο να αρχίσουν οι τεχνίτες να εργάζονται, ο φύλακας του γηγεμονικού παλατίου είδε ένα μοναχό, μέσα σε αστραπές και βροντές, να κατευθύνεται προς το παλάτι κρατώντας αναμμένο δαυλό· τον ερώτησε ποιος είναι και απήντησε ότι ονομάζεται Σπυρίδων σε λίγο το παλάτι έγινε παρανάλωμα του πυρός, μέσα στο οποίο βρήκαν τραγικό θάνατο και ο γηγεμών και ο σύμβουλος θεολόγος.

Παρουσιάζοντας το θαύμα αυτό στο ειδικό βιβλίο του «Ουρανού κρίσις» ο Άγιος Αθανάσιος λέγει ότι δεν είναι ένα απλό θαύμα «αλλά κατά αλήθεια μία αδέκαστος του ουρανού κρίσις. Κρίσις με την οποίαν ο ουρανός άνωθεν έδειξε σήμερον ποία από τας δύω εκκλησίας βαστά την θείαν αλήθειαν, ήγουν, ποία από τας δύω κρατά απαρασάλευτα τα θεοπαράδοτα και αποστολικά δόγματα, και τας αποστολικάς και πατρικάς παραδόσεις, και ποία ηθέλησε και ανέτρεψεν αυτά όλα και με τας κακάς της καινοτομίας έγινεν αφορμή η μία εκκλησία να σχισθή εις δύω εναντίας και πολεμίας αναμεταξύ των... Οι φιλονεικίαις όλαις, λέγω, σήμερον έλαβον τέλος· σήμερον ο ουρανός άνωθεν, διά της δεξιάς του άνωθεν και εξ αρχής μεγάλου προστάτου της Ορθοδοξίας

θείου Σπυρίδωνος, ολοφάνερα και καθαρώτατα απεφάσισε, πώς η ανατολική εκκλησία είναι ορθόδοξος, ευσεβεστάτη, αποστολική και αγία η δε δυτική εκ του εναντίου είναι κακόδοξος, αιρετική, δυσεβεστάτη, παπιστική και ακάθαρτος⁵⁰.

Πώς να μη παραλληλίσει κανείς την καθαρή, πατερική, ομολογητική αυτή στάση του Αγίου Αθανασίου, με την απαραδεκτή και προδοτική της πίστεως στάση πολλών σημερινών πατριαρχών, αρχιεπισκόπων, αρχιερέων, οι οποίοι όχι μόνο δεν θα διενοούντο ποτέ να αποκαλέσουν την δυτική εκκλησία «κακόδοξη, αιρετική, δυσεβεστάτη, παπιστική και ακάθαρτη», αλλά αντίθετα διδάσκουν ότι ο Παπισμός δεν είναι αίρεση, το Filioque είναι θεολογούμενο, και συνωθούνται συμπροσευχόμενοι και κοινωνούντες με τους αιρετικούς μέσα σε παπικούς ναούς, γύρω από παπικά αλτάρια; Άν λησμόνησαν και έθαψαν αυτήν την κρίση του Ουρανού που ετελέσθη «διά της δεξιάς του άνωθεν και εξ αρχής μεγάλου προστάτου της Ορθοδοξίας θείου Σπυρίδωνος», δεν πρέπει, να ξεχνούν το διαρκές θαύμα, την διαρκή κρίση του ουρανού, που κραυγάζει μέσα από τα επί αιώνες άφθαρτα ἁγια σκηνώματα των τριών Αγίων της Επτανήσου, του Αγίου Σπυρίδωνος στην Κέρκυρα, του Αγίου Διονυσίου στην Ζάκυνθο και του Αγίου Γερασίμου στην Κεφαλλονιά. Είναι εκεί και οι τρεις βιγλάτορες της Ορθοδοξίας, φυλάγοντας τα θαλάσσια σύνορα Ορθοδοξίας και πλάνης, Ορθόδοξης Ανατολής και αιρετικής Δύσης, όπως φυλάγονταν τα βιορεινά σύνορα στη στεριά οι δεινοπαθήσαντες και δεινοπαθούντες από την παπική διπλωματία Ορθόδοξοι Σέρβοι. Ανθρώπινα φαίνεται εύκολο να δρασκελίσεις αυτά τα σύνορα και να βρεθείς από την Αθήνα ή από την Κωνσταντινούπολη στην Ρώμη. Πνευματικά όμως ποιος μπορεί να τα βάλει με τους νόμους της θείας κυβερνητικής, ποιος θα αθετήσει την «Ουρανού κρίσιν», ποιος θα μετακινήσει τα σύνορα της Ορθοδοξίας, «τα όρια, α έθεντο οι Πατέρες», και θα αγνοήσει τους Αγίους που τα φρουρούν;

γ'. Αγιολογία - Λειτουργική

Απομένουν άλλοι δύο βασικοί θεολογικοί χώροι, στους οποίους ο Άγιος Αθανάσιος προσέφερε πολλά η Αγιολογία και η Λειτουργική. Προέβαλλε βίους αγίων, ιδιαίτερα μαρτύρων και νεομαρτύρων, για πολλούς από τους οποίους συνέθεσε ο ίδιος θαυμάσιες ακολουθίες. Το «Νέον Χιακόν Λειμωνάριον» οφείλει πολλά στην γραφίδα του Αγίου Αθανασίου. Μνημονεύσαμε ήδη την ακολουθία του Αγίου Μακαρίου Κορίνθου, υπάρχουν δε και άλλες σε άλλους αγίους του Αγίου Ελευθερίου, του Αγίου Κλήμεντος Βουλγαρίας, της Αγίας και Μεγάλης Οικουμενικής Συνόδου, της Αγίας Θεοκτίστης της Πάρου, των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, της Αγίας Μαρίνης. Ας επαναλάβουμε εδώ τα δύο μεγάλα έργα του που αναφέρονται σε δύο μεγάλους αγίους: το «Ο Παλαμάς εκείνος» στον Αγιο Γρηγόριο Παλαμά, και το «Ο Αντίπαπας» στον Αγιο Μάρκο Ευγενικό. Εκπλήσσει η θεολογική του εμβρύθεια και η γνώση της λειτουργικοκανονικής παραδόσεως, όταν αναλαμβάνει να δώσει ερμηνείες και εξηγήσεις σε δύσκολα λειτουργικά και κανονικά θέματα, όπως η απαγόρευση της γονυκλισίας κατά τις αναστάσιμες ημέρες, ο Μ. Αγιασμός, ο αναβαπτισμός των Λατίνων, το βάπτισμα ανάγκης από λαϊκούς και άλλα. Υπάρχουν θαυμάσιες επίσης ομιλίες του στην Μεταμόρφωση, στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, στον Τίμιο Σταυρό, στην Αγία Παρασκευή, στον Αγιο Γεώργιο, στην Αγία Αικατερίνη, στην Αγία και Μεγάλη Παρασκευή στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, στον Μ. Αθανάσιο, στην Αγία Ματρώνα, σε ρητά του Ευαγγελίου⁵¹.

Επίλογος

Χρονικά δεν απέχει πολύ από την εποχή μας ο Άγιος Αθανάσιος, αλλά και θεολογικά είναι επίκαιος και Χρήσιμος, διότι πολλά από τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε εξακολουθούν να απασχολούν την Εκκλησία και την Θεολογία και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση και μεγαλύτερο βαθμό επικινδυνότητος. Ο αθεϊστικός Ουμανισμός δεν περιορίζεται πλέον σε ομάδες διανοούμενων, αλλά έχει γίνει καθολική πράξη ζωής η Γαλλική Επανάσταση έχει προσλάβει παγκόσμιες διαστάσεις και το λαϊκό άθρηστο κράτος έχει γίνει το κυριαρχικό μοντέλο διακυβερνήσεως των λαών. Ο Παπισμός και ο Προτεσταντισμός που ευθύνονται γι' αυτές τις εξελίξεις, αντί να κάνουν αυτοκριτική και να μετανοήσουν, επιστρέφοντες στον Αποστολικό και Πατερικό δρόμο της Ορθοδοξίας, επειδή στις δικές τους γεωγραφικές περιοχές δεν βρίσκουν πλέον ζωτικό χώρο, αφού η Δύση έχει αποχρωτισθή, ασκούν πιέσεις προς την Ανατολή να τους μιμηθεί ή ασκούν αικόμη και προστηλυτισμό, ώστε να μην υπάρχει μέτρο συγκρίσεως και απορρίψεως τους.

Το 2013 συμπληρώνονται διακόσια χρόνια από την οσιακή κοίμηση του Αγίου Αθανασίου στα αγιοβάδιστα χώματα της Χίου. Εύλογο προβάλλει το καθήκον είτε της γενετείρας του της Πάρου, είτε της Χίου, που τον εδέχθη και εν ζωή και μετά θάνατον, να τιμήσουν πρεπόντως αυτήν την επέτειο με κατάλληλες εορτές και ειδηλώσεις. Υπάρχουν πλέον στην έρευνα νέα στοιχεία, νηφάλιες εκτιμήσεις, που αποκαθιστούν και βελτιώνουν την εικόνα του. Η έκδοση των «Απάντων» του από το Ιερό Προσκύνημα Εκατονταπλιανής της Πάρου, που βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο, θα έχει μέχρι τότε ολοκληρωθή, συν Θεώ και θα βοηθήσει τα μέγιστα την ιστορική και θεολογική έρευνα.

Θα τελειώσω με αναφορά σε μια απτή προσφορά του Αγίου Αθανασίου στο νησί της Χίου, το οποίο παρά την θύελλα του τουρισμού και της εικοσμίκευσης εξακολουθεί να κρατά τα ήθη και τα έθιμα, τους θησαυρούς της Ορθοδόξου Πίστεως και ζωής. Εντυπωσιάσθηκα, όταν προ ετών ευρεθείς στο Ηράκλειο Κρήτης άκουσα την παραδοσιακή χωραδία «Ιωνία Αηδών» με μαέστρο την Χιώτισσα Κική Καγιάβα να αποδίδει το χιώτικο δημοτικό τραγούδι «Είμαστε(v) Πυργούσσοι». Δύο από τις στροφές του θα έκαναν τον Άγιο Αθανάσιο να καυχάται ότι οι αγώνες του για την Ορθοδοξία και η κριτική του στάση απέναντι στους Φράγκους δεν πήγαν χαμένα:

Και όποιος χωριανός ξενιτεμένος
έρτει με τα Φράτζικα ντυμένος
άμα εν φορεί(ν) την φορεσά μας
εμείς εν τον θέλουμε(ν) κοντά μας.
Ολα μας τα ρούχα(ν) εις τον αργαλειό(ν)
η χρυσή(ν) κοπέλλα μας τα 'φαίνει
κι άμα υμνωθούσιν όλοι μες' την Χιό(ν)
εμείς μόνο θάμαστε(ν) ντυμένοι.

- 1. L. Petit, «Athanaise de Paros», Dictionnaire de Theologie Catholique, τ. 2, 2189.

- 2. Τις απόψεις των ερευνητών για το ακριβές έτος της γεννήσεώς του βλ. εν Δ. Οικονομίδου, «Αθανάσιος ο Πάριος (1721 -1813)», Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών 1 (1961) 347 ε.
- 3. Βλ. σχετικώς Αρχιμ. Νικολάου Αρκά, Αθανάσιος ο Πάριος, Αθήναι 1960, σελ. 25.
- 4. Βλ. περισσότερα εις Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Επόμενοι τοις θείοις πατράσι. Αρχές και κριτήρια της Πατερικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 1997², σελ. 93 ε. Του ίδιου, Φραγκέψαμε. Η ευρωπαϊκή μας αιχμαλωσία, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 195 ε.
- 5. Γρηγορίου Παλαμά, Υπέρ των Ιερών ησυχαζόντων 1, 1 εν Π. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα, Θεσσαλονίκη 1962, τ. 1, σελ. 359.
- 6. Αυτόθι, σελ. 321.
- 7. Γρ. Παπαμιχαήλ, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, Πετρούπολις 1911, σελ. 21. Περισσότερα βλ. εις Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Θεολόγοι της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997², σελ. 77 εε.
- 8. Βλ. περιοδικό «Ο Σωτήρ», τεύχ. 1540 (26.1.1994)
- 9. Βλ. περιοδικό «Πρόθεσις», τεύχ. 4 (Ιανουάριος 1996) 16.
- 10. Αυτόθι, σελ. 18.
- 11. Από την πλούσια βιβλιογραφία για τους δύο τελευταίους μνημονεύουμε ενδεικτικώς τα περιεκτικά και συγκροτημένα έργα των: Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσιάτου, Αγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Ο βίος και τα έργα του 1749-1809, Αθήναι 1978² και Κ. Παπουλίδη, Μακάριος Νοταράς (1731-1805) αρχιεπίσκοπος Κορινθίας, Αθήναι 1974 [Εκκλησιαστικά Εκδόσεις Εθνικής Εκατονπεντηκονταετηρίδος 14]. Στην ίδια σειρά με το προηγούμενο εξεδόθησαν επίσης το έργο της Αθηνάς Καραμπέτου, Αθανάσιος ο Πάριος, Αθήναι 1974, αριθμ. 15 και Κ. Παπουλίδη, Το κίνημα των Κολλυβάδων, Αθήναι 1991², αριθμ. 7. Για τον Αθανάσιο Πάριο έχουν εκπονηθή στη Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης δύο ενδιαφέρουσες διπλωματικές εργασίες, με πολύ καλή βιβλιογραφική ενημέρωση και επιστημονική συγκρότηση του Διονυσίου Τσεντικόπουλου, Ο Αθανάσιος Πάριος ως θεολόγος, Θεσσαλονίκη 1995 και του Αθ. Καλαμάτα, Αθανάσιος Πάριος (1721 -1813). Βίος - Δράση - Συγγράμματα. Συμβολή στην εκκλησιαστική Ιστορία του 18ου αι., Θεσσαλονίκη 1994.
- 12. Για την εναντίον του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά πολεμική της παλαιάς αλλά και της σύγχρονης δυτικής έρευνας βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Θεολόγοι της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997², σελ. 105 ε., 114 ε.
- 13. Ιερομονάχου Αθανασίου του Παρίου, Ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και ο Αντίπαπας (ο Άγιος Μάρκος Εφέσου), Θεσσαλονίκη 1981, εκδ. «Ορθόδοξος Κυψέλη», σελ. 27 και 260.
- 14. Για το συγγραφικό έργο του Αγίου Αθανασίου υπάρχουν στοιχεία στις μνημονεύθεισες ήδη γι' αυτόν μελέτες, όπως και στην πρόσφατη μελέτη του π. Γεωργίου Μεταλληνού, Αθανάσιος Πάριος (1721-1813). (Εργογραφία - Ιδεολογία - Βιβλιογραφικά), Αθήναι 1995.
- 15. Ένθ' ανωτ., σελ. 43-45.
- 16. Κ. Σάθα, Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής Εθνεγερσίας (1453-1821), Αθήναι 1869, σ. 632. Δ. Τσεντικόπουλον, ένθ' ανωτ., σελ. 47.
- 17. M.-J. Le Guillu, O. P., «La renaissance spirituelle du XVIIIe siècle», Istina 1 (1960) 114-115. L. Petit, «Athanaise de Paros», Dictionnaire de Théologie Catholique, τ. 2, 2189. Αρχιμ. Αμφιλοχίου Ράντοβιτς, Η Φιλοκαλική Αναγέννηση του XVIII και XIX αι. και οι πνευματικοί της καρποί, Αθήναι 1984. Γράφει ο μητροπολίτης Αμφιλόχιος, αυτόθι, σελ. 7-8: «Το φιλοκαλικό κίνημα, γνωστό ως το "κίνημα των κολλυβάδων", είναι από τα πιο αξιόλογα πνευματικά φαινόμενα και από τις πιο γόνιμες πνευματικές κινήσεις μέσα στους κόλπους της Ορθοδοξίας την εποχή

της Τουρκοκρατίας. Το φαινόμενο αυτό δεν έχει μελετηθή ως τώρα όσο πρέπει. Πολλές δε φορές έχει και παρεμπηνευθή... Πιστεύω ότι οι καιροί έχουν αριμάσει και η ιστορική έρευνα της εποχής εκείνης έχει τόσο προχωρήσει, ώστε μπορούμε να αντικαταστήσουμε την παραπλανητική αυτή ονομασία με μια άλλη ικανή να συμπεριλάβη τις διαστάσεις του κινήματος και να εκφράση τον εσωτερικό πυρήνα του και το πραγματικό νόημά του».

- 18. Χαριλάου Τζώγα, Η περί μνημοσυνών ἐρις εν Αγίᾳ Όρει κατά τον ΙΗ' αιώνα, Θεσσαλονίκη 1969.
- 19. Ιω. Χατζηφώτη, Ο ελληνικός διαφωτισμός προάγγελος του εικοσιένα, Αθήνα 1971, σελ. 22.
- 20. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη, «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, «Η Εκατονταπλιανή και η χριστιανική Πάρος», Πάρος 1998, σελ. 461-462.
- 21. Βλ. σχετικώς Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Θεολόγοι της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 134 ε. Γεωργίου Θεοδωρούδη, Θεία και ανθρώπινη σοφία κατά την πατερική παράδοση της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1998.
- 22. Βασ. Μακρίδη, «Ορθόδοξη Εκκλησία και φορείς του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο: Ιδιαιτερότητες μιας σχέσης», Κληρονομία 29 (1997) 196-201.
- 23. G. Podskalsky, Griechische Theologie in der Zeit der Turkentieirschafl, 1453-1821, München 1988, σελ. 42-43. Σημειώνουμε εδώ το εσφαλμένο της χρήσεως του όρου «Παλαμισμός» για την διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά. Ο Άγιος Γρηγόριος δεν διετύπωσε προσωπική διδασκαλία αλλά αποσαφήνισε και εξέφρασε την διδασκαλία της Εκκλησίας. Προσωπικές διδασκαλίες διατυπώνουν οι αιρετικοί γι' αυτό και χαρακτηρίζονται με τα ονόματά τους, όπως Απολλιναρισμός, Αρειανισμός, Νεστοριανισμός. Βέβαια ο Podskalsky με βάση την πατική αντιμετώπιση του Αγίου Γρηγορίου ως αιρετικού χρησιμοποιεί εύλογα και με συνέπεια τον όρο. Λάθος κάνουν όσοι εκ των Ορθοδόξων τον χρησιμοποιούν, μετατοπιζόμενοι ακρίτως και ανεπιγνώστως εις την ετέραν πλευράν.
- 24. G. Podskalsky, αυτόθι.
- 25. Νικοδήμου Αγιορείτου, «Πρόλογος εις τα συγγράμματα του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου του Παλαμά», Εκκλησιαστική Αλήθεια 4 (1883-84) 95-101. Βλ. σχετικώς Σωφρονίου Ευστρατιάδου, «Νικόδημος ο Αγιορείτης», Μακεδονικά 1 (1940) 40-43. Μοναχού Θεοκλήτου Διονυσιάτου, Αγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Ο βίος και τα έργα του, 1749-1809, Αθήναι 1978², σελ. 208ε.
- 26. Σπυρίδωνος Λαυριώτου, «Βίος και πολιτεία και αγώνες διά δόξαν της ημών Εκκλησίας τελεσθέντες παρά του οσιολογιωτάτου και μακαρίτου και αοιδίμου Νικοδήμου μοναχού, συγγραφέντες δε παρά του εν Χριστώ αδελφού του Ευθυμίου ιερομονάχου», Γρηγόριος Παλαμάς 5 (1921) 112. Τις ατέλειες και επεμβάσεις στο κείμενο του βίου που έκανε ο Σπυρίδων Λαυριώτης διορθώνει ο Μοναχός Νικόδημος Μπιλάλης σε νέα έκδοση του βίου με τίτλο: Ο πρωτότυπος βίος του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου (1749-1809). Γραμμένος το 1812-13 από τον παραδελφό του Ιερομόναχο Ευθύμιο. Κριτικό κείμενο, εισαγωγή, επιμέλεια Αγιορείτου Μοναχού Νικοδήμου (Μπιλάλη), έκδοση ενάτη (9η) (επαυξημένη και βελτιωμένη), του Συλλόγου «Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης», Αθήναι 1996.
- 27. Ενθ' ανωτ., σελ. 100. Ο συντάξας το μικρό εισαγωγικό σημείωμα στην έκδοση του Προλόγου, μάλλον ο Μ. Γεδεών, γράφει ότι «οι κατά Βαρλαάμ λόγοι μετεγράφησαν εκ χειρογράφου της Βιβλιοθήκης του εν Θεσσαλονίκη ελληνικού γυμνασίου, εξ ης, αν μη απατώμεθα, μεταγράψας εξέδωκε λόγους τινας ο μακαρίτης Σοφοκλής Κ. Οικονόμος», Αυτόθι, σελ. 93.
- 28. Περί της αληθούς φιλοσοφίας ή Αντιφώνησις, προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων και επί αφιλοσοφία το ημέτερον γένος ανοήτως οικτειρόντων. Τούτοις προσετέθη και Παραίνεσις προς τους

αδεώς πέμποντας εις Ευρώπην τους παίδας. Αμφότερα συγγραφέντα υπό Ναθαναήλ Νεοκαισαρέως του εν τω Αγίω Όρει ησυχάζοντος, έκδοσις δευτέρα, εν Ερμουπόλει 1866, σελ. 45-46.

- 29. Νικοδήμου Αγιορείτου, Πρόλογος, ένθ' ανωτ., σελ. 96.
- 30. Μακαρίου του Χρυσοκεφάλου, αρχιεπισκόπου Φιλαδέλφείας, Λόγοι Πανηγυρικοί ιδ', Εισαγωγή Αρχ. Ειρηναίου Δεληδήμου, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 49-51.
- 31. Η νέα έκδοση του θαυμασίου αυτού έργου, που έγινε στην Θεσσαλονίκη από τον εκδοτικό οίκο «Ορθόδοξος Κυψέλη» του Στυλιανού Κεμεντσετζίδη, παρέλειψε όλα τα προ του βίου υμνολογικά κείμενα, προφανώς για να περιορισθεί η έκταση του τόμου, στον οποίο περιελήφθη και άλλο εκτενές έργο του Αγίου Αθανασίου «Ο Αντίπαπας», όπως χαρακτηρίζεται ο Αγιος Μάρκος Εφέσου ο Ευγενικός.
- 32. Λόγοι Πανηγυρικοί ΙΔ', του Πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου Φιλαδέλφειας και ποιμενάρχου πάστης Λυδίας, καθολικού κριτού των Ρωμαίων Κυρού Μακαρίου Χρυσοκεφάλου, ωνν πρώτον τύποις εκδοθέντες αναλώμασι του θεοφιλεστάτου και ελλογιμωτάτου Επισκόπου Ηλιούπολεως και Θυατείων και ευπατρίδου της μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης Κυρίου Λεοντίου εις μνημόσυνον των εαυτού γεννητόρων. Οις και έτερ' άττα προσετέθησαν, οίον βίος του εν αγίοις πατρός ημών Λεοντίου Πατριάρχου Ιεροσολύμων, μετά τινων κεφαλαίων των αυτού θεολογικών. Θαύμα τι πεπραγμένον παρά του Ευαγγελιστού Ιωάννου εις τον Μαλαξόν εν Κρήτη, και υπ' αυτού εκτεθέν εις δόξαν Θεού και του θείου Ευαγγελιστού. Τούτοις άπασιν επισυνήπται και λόγος τις εν απλή τη φράσει, εκφωνηθείς εν Θεσσαλονίκη κατά την ημέραν τούτ' έστι την δευτέραν Κυριακήν της Αγίας Τεσσαρακοστής, εν η λαμπρώς επιτελείται η μνήμη του θείου Γρηγορίου του Παλαμά.
- 33. Μακαρίου Χρυσοκεφάλου, ένθ' ανωτ., σελ. 51-52.
- 34. Αθανασίου Καλαμάτα, «Ένας άγνωστος λόγος του Αθανασίου Παρίου για τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», Γρηγόριος Παλαμάς, τεύχος 765 (1996) 1195-1218.
- 35. Επιτομή είτε Συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων, μετά πάσης επιμελείας κατ' επιτομήν φιλοπονηθείσα, υπό του εν Ιερομονάχοις ελαχίστου, Αθανάσιου του Παρίου, και ότι μάλιστα επισταμένως και επιμελώς θεωρηθείσα υπό του Πανιερωτάτου και Σεβασμιωτάτου αγίου πρώην Κορίνθου Κυρίου Κυρίου Μακαρίου Νοταρά... Εν Λειψίᾳ της Σαξωνίας 1806, σελ. 65-66.
- 36. Αυτόθι, σελ. 79, 89.
- 37. Αυτόθι, σελ. 385.
- 38. Για τον Άγιο Μακάριο διαθέτουμε πλέον την πολύ καλή μονογραφία, που συνέγραψε με άριστη γνώση των πηγών και της βιβλιογραφίας και έκδηλη ευλάβεια ο Χιώτης γνωστός φιλόλογος -εκπαιδευτικός Αντώνιος Χαροκόπος με τίτλο: Ο Άγιος Μακάριος ο Νοταράς μητροπολίτης Κορίνθου (1731 -1805), Αθήναι 2001.
- 39. Βλ. Ιερομονάχου Νικοδήμου Λαυριώτου, «Άγνωστος αυτόγραφος ακολουθία, ποίημα αγίου Αθανασίου του Παρίου, εις τον Αγιον Μακάριον αρχιεπίσκοπον Κορίνθου τον Νοταράν και έτερα έργα αυτού εν τη Βιβλιοθήκη της Μεγίστης Λαύρας», εις Άγιος Αθανάσιος ο Πάροις, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάρος 29 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1998), εκδ. Ιερού Προσκυνήματος Παναγίας Εκατονταπλιανής Πάρου, της Ιεράς Μητροπόλως Παροναξίας, Πάρος 2000, σελ. 165-206.
- 40. Για την επικαιρότητα της διδασκαλίας του Αγίου Αθανάσιου Παρίου βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, «Η επικαιρότης της διδασκαλίας του Αγίου Αθανασίου, του Παρίου», εις Η Εκατονταπλιανή και η Χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996), έκδ. Ιερού Προσκυνήματος Παναγίας Εκατονταπλιανής Πάρου, Ι. Μητροπόλεως Παροναξίας, Πάρος 1998, σελ. 387-400.

- 41. L. Petit, «Athanase de Paros», Dictionnaire de Theologie Catholique, t. 2,2189. M.-J. Le Guillou, O. P., «La renaissance spirituelle du XVIIe siècle», Istina 1 (1960) 104-115.
- 42. G. Potskalsky, Griechische Theologie in der Zeit der Turkenherrschaft (1453-1821), München 1988, σελ. 365.
- 43. Χρ. Αραμπατζή, «Ο Άγιος Αθανάσιος Πάροις στην ιστορική και θεολογική έρευνα», εις Άγιος Αθανάσιος Πάροις, Πρακτικά, ἐνθ' ανωτ., σελ. 76-77.
- 44. Χρ. Αραμπατζή, Αθανασίου του Παρού Βιβλιογραφικά, ἐκδ. Ι. Προσκυνήματος Παναγίας Εκατονταπλιανής Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998.
- 45. Χιακά Εκκλησιαστικά Χρονικά 3 (1958) 12-14,43.
- 46. Αλεξίκακον Φάρμακον, ἡτοι πνευματικόν εγχειρίδιον, συντεθέν υπό του διδασκάλου, Αθανασίου του Παρού. Τύποις δε εκδοθέν επιμελεία του διδασκάλου Σαμουήλ του εξ Ανδρου. Δαπάνη δε των φιλοχρίστων Ιωάννου και Ηλία, εν Λειψίᾳ. Παρά τα Βραΐτκοπφ και Έρτελ 1818, σελ. IV-VIII.
- 47. Απολογία Χριστιανική, συντεθείσα μεν ανωνύμως υπό τίνος θεοσεβούς και ορθοδόξου Χριστιανού εις αφέλειαν των ομογενών. Νυν δε το δεύτερον τύποις εκδοθείσα, διά φιλοτίμου δαπάνης τινός φιλοχρίστου και ευσεβούς Χριστιανού. Εν Λειψίᾳ της Σαξωνίας. Εν τη τυπογραφίᾳ του Νάϋμπερτ, 1805, σελ. 9-10, 37.
- 48. Ο τίτλος του σχετικού ἔργου έχει ως εξής: Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον, των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων, δεικνύσα, ὅτι μάταιος, και ανόητος είναι ο ταλανισμός ὃπου κάνουσι του γένους μας και διδάσκουσα ποια είναι η ὄντως, και αληθινή φιλοσοφία. Τούτοις προσετέθη, και παραίνεσις αφελημοτάτη (sic) προς τους αδεώς πέμποντας τους υιούς των εις την Ευρώπην χάριν πραγματείας, αμφότερα σχεδιασθέντα, και συντεθέντα παρά Ναθαναήλ Νεοκαισαρέως του εν τω αγίω όρει ησυχάζοντος. Νυν δε πρώτον τύποις εκδοθέντα δαπάνη των εντιμοτάτων Πραγματευτών Κυρίων Ιωάννου Καρακάλλου και Δημητρίου Κοντογόνη των Πελοποννησίων. Εν Τριεστίῳ 1802. Παρά Μπράντατζ, και Μπέσεκ.
- 49. Σχετικώς βλ. Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, Ουνία. Η καταδίκη και η αθώωση, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 55-66.
- 50. Ουρανού Κρίσις, ἡτοι θαύμα φρικτόν και εξαίσιον του θαυματουργικωτάτου Θείου Σπυρίδωνος, δι' ου τας βουλάς των παρανόμων Παπιστών, εματαίωσε, μη συγχωρήσας αυτοίς, να εγείρουν Αλτάριον, ἡτοι θυσιαστήριον, μέσα εις τον εν τη Κερκύρα ἀγιόν του Ναόν, συντεθέν, μετά και Ιεράς και επινεικείου ακολουθίας, εις αυτό, παρά ζηλωτού τινος αδελφού... Εν Λειψίᾳ της Σαξωνίας, Εν τη τυπογραφίᾳ του Νάϋμπερτ, 1805, σελ. 25.
- 51. Βλ. τους πλήρεις τίτλους των ἔργων και τα ἄλλα σχετικά εις Χρ. Αραμπατζή, Αθανασίου του Παρού Βιβλιογραφικά, ἐνθ'. ανωτ.

"ΚΟΛΛΥΒΑΔΙΚΑ

**Άγιος Νικόδημος Αγιορείτης
Άγιος Αθανάσιος Πάροις**
ΕΚΔΟΣΕΙΣ: "Βρυέννιος"